

Crisis of geen crisis?

*Een verkenning van de problemen en hun oplossingen in
de representatieve democratie*

Auteur: Marieke van de Zilver
Studentnummer: 0506494
Begeleider: Dr. Bart van Leeuwen
Vak: Masterthesis Politicologie
Versie: definitief
Datum: 25/10/2012

Abstract

Verschillende ontwikkelingen in de samenleving nopen theoretici en politici ertoe te spreken over een crisis in de representatieve democratie. Aan de hand van theorieën van Mouffe, Lefort en Manin lijkt gesteld te kunnen worden dat voor deze stelling ook een theoretische onderbouwing is. Wat ervoor nodig is om uit deze crisis te geraken wordt echter aan de hand van deze theorieën niet voldoende duidelijk. Ik zal beargumenteren dat het een herwaardering is van een drietal elementen die de representatieve democratie uit de crisis kunnen halen; erkenning van de aanwezigheid van strijd, zichtbaarheid van het publieke debat en solidariteit. Alleen de aanwezigheid van deze drie elementen samen vormt een samenleving waarin burgers elkaar zien als legitieme tegenstanders in een overkoepelend raamwerk waarbinnen zij verantwoordelijkheid dragen voor zowel dat kader als voor elkaar.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
<i>Vraagstelling</i>	5
<i>Doelstelling</i>	6
Hoofdstuk 1: Representatieve democratie: symptomen van een crisis	9
1.1 <i>Globalisering</i>	10
1.2 <i>Mediacratie</i>	12
1.3 <i>Kloof tussen burger en politiek</i>	13
1.4 <i>Volatiliteit van de kiezer</i>	15
1.5 <i>Populisme</i>	16
Hoofdstuk 2: Drie visies op de crisis	19
2.1 <i>De crisis in de representatieve democratie als misleidende perceptie</i>	20
2.1.1 <i>De principes van representatieve democratie</i>	
2.1.2 <i>De evolutie van representatieve democratie</i>	
2.1.3 <i>Geen crisis in de representatieve democratie?</i>	
2.2 <i>De crisis in de representatieve democratie als keerpunt</i>	29
2.3 <i>De crisis in de representatieve democratie als noodzakelijkheid</i>	32
Hoofdstuk 3: De stand van de representatieve democratie	36
3.1 <i>'Crisis' in de Nederlandse democratie</i>	36
3.2 <i>De 'grote' of de 'kleine' crisis</i>	38
Hoofdstuk 4: Een weg uit de crisis?	43
4.1 <i>Drie elementen</i>	44
4.2 <i>Erkenning van de aanwezigheid van strijd</i>	47
4.3 <i>Zichtbaarheid van het publieke debat</i>	49
4.4 <i>Solidariteit</i>	54
Conclusie en aanbevelingen	59
Literatuurlijst	65

Inleiding

Politieke onvrede is van alle tijden en komt steeds opnieuw terug. Maar ontwikkelingen in de laatste jaren doen het lijken alsof de onvrede een nieuwe dimensie heeft gekregen. Er wordt gesproken over een crisis in de westerse democratie (van Gunsteren en Andeweg 1995: 10-5). Waar democratie eerder, zeker sinds de val van de Berlijnse Muur, werd besproken met optimisme, lijkt daar de laatste jaren steeds vaker scepsis voor in de plaats te zijn gekomen. Deze ontwikkeling lijkt gepaard te gaan met de verschuiving van de vraag *of* er democratie moet zijn naar *wat* democratie precies inhoudt, of zou moeten inhouden.

Burgers lijken te denken dat de politiek impotent is en de weg kwijt (van Gunsteren en Andeweg 1995: 18-9) en dat politici ijdele zakkenvullers zijn, vooral uit op eigen gewin (Dekkers, Schyns en Nuus 2005). Democratische zelfbeschikking wordt al lang niet slechts meer bereikt binnen de grenzen van de staat en die van de binnenlandse regering. In de laatste decennia is er sprake van enorme volatiliteit onder kiezers (Aarts en Thomassen 2008: 203-4). Hoewel de uitkomsten gesplitst langs de links-rechts lijn van het politieke spectrum vrij stabiel zijn gebleven, zijn de kiezers wel meer en meer gaan uitwijken naar de extremen van het spectrum, en hebben partijen die dicht bij het midden daarvan liggen een sterke daling in hun kiezersaantallen gezien.

Over de achtergronden van dit gevoel van onvrede wordt veel gespeculeerd. Oppervlakkige oorzaken, zoals verveling bij de kiezer (Ankersmit 2002) worden aangehaald, maar sommige theoretici zoeken de oorzaak dieper. Wanneer de onvrede bij de kiezer voortkomt uit een structureel gevoel niet serieus genomen te worden door politici en overheid, roept dat de vraag op of het systeem dan nog naar behoren functioneert. Er wordt in dat kader soms gesproken over een democratisch tekort in het huidige bestel, dat in crisis zou verkeren en om die reden toe is aan een grondige revisie (Van Schie 2002: 2-3). De belangrijkste vraag is dan of de representatieve democratie daadwerkelijk in een staat van crisis verkeert, of dat met een herwaardering van verschillende van haar elementen een nieuwe weg ingeslagen kan worden die de eventuele (perceptie van) crisis kan temperen.

Aan de ene kant lijkt voorzichtig optimisme betracht te kunnen worden; politieke nieuwkomers die zeggen een bepaald crisisgevoel bij burgers als enigen serieus te nemen en te kunnen oplossen, zoals in Nederland wijlen Pim Fortuyn en Geert Wilders, ageren niet zozeer tegen het systeem als geheel, maar meer tegen werkende actoren *binnen* dat systeem¹. Aan de andere kant lijken individuen door ontwikkelingen als globalisering meer en meer de mogelijkheid te verliezen hun eigen leven in te richten via democratie op het niveau van de natiestraat. Om om te kunnen gaan met ontwikkelingen als deze, is wellicht wel een ingrijpende wijziging van het systeem nodig.

Om zinnig te kunnen spreken over een eventuele crisis binnen de representatieve democratie, is het van belang dat de symptomen van de oorzaak gescheiden worden. Dit kan alleen door op een fundamenteel niveau te kijken naar wat representatie moet inhouden, aan welke voorwaarden een representatieve democratie moet voldoen en waar het op dit moment in de

¹ In zijn boek *'De puinhopen van acht jaar paars'* is Pim Fortuyn fel gekant tegen de 'incestueus van sfeer zijnde regentencultuur in Nederland', maar stelt hij tegelijkertijd dat "[d]e democratische gezindheid en de democratische cultuur van ons land ... buiten kijf [staan]. Er zijn weinig landen in de wereld waar het wat dat betreft zo goed toeven is als in Nederland." (Fortuyn 2002: 12)

meeste representatieve democratieën aan schort. De verschijnselen, of de *symptomen*, die ertoe leiden dat men gaat spreken over een crisis, zullen in een apart hoofdstuk besproken worden. Zelfs als geconcludeerd kan worden dat er geen theoretische onderbouwing is voor het crisisdenken, wil dat niet zeggen dat dat betekent dat er niets aan de hand is. Met een gevoel van onvrede bij de kiezer moet de politiek aan het werk, want kiezers die zich afwenden van de politiek zorgen voor een verminderde democratische legitimiteit van het bestel en kunnen zich op den duur in extreme gevallen zelfs wenden tot geweldsmiddelen.

Vraagstelling

De hoofdvraag binnen deze thesis luidt als volgt: *Is de contemporaine perceptie van crisis binnen de representatieve democratie het gevolg van een daadwerkelijke staat van crisis, en daarbij aansluitend, wat is de beste manier om met deze perceptie en haar oorzaken om te gaan?*

Deze vraag stelt ons in staat dieper in te gaan op wat precies de perceptie van crisis binnen de representatieve democratie veroorzaakt, of deze perceptie gegrond en, daarbij aansluitend, wat nu de manier is om een weg uit de (al dan niet gepercipieerde) crisis te vinden. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden is een aantal deelvragen nodig. Deze zullen ingaan op de fundamenteën van representatieve democratie, verschillende aspecten van de eventuele crisis, of het gevoel van crisis, en op verschillende visies hierop. De deelvragen luiden als volgt:

- Wat zijn de verschijnselen die tot het denken in termen van ‘crisis binnen de representatieve democratie’ leiden?
- In hoeverre kan de perceptie van crisis binnen de representatieve democratie getypeerd worden aan de hand van één van de volgende theorieën?
 - De crisis als misleidende perceptie, waarbij het gevoel van crisis dat op dit moment heerst niet correspondeert met de werkelijke staat van de representatieve democratie op dit moment;
 - De crisis als keerpunt, waarbij de crisis voortkomt uit een botsing tussen de werking van de huidige samenleving en de manier waarop de representatieve democratie zou moeten werken. Dit veroorzaakt een probleem op systeemniveau;
 - De crisis als een ‘noodzakelijkheid’, waarbij een zekere mate van ‘crisis’, of strijd, inherent is aan en zelfs noodzakelijk voor het bestaan van een representatieve democratie. De representatieve democratie komt in de problemen door de ontkenning hiervan.
- Is er een onderscheid te maken in de mate waarin de representatieve democratie zich in een staat van crisis bevindt?
- Wat zijn de fundamentele eisen waaraan een representatieve democratie dient te voldoen om als legitiem bestempeld te worden?

- Wat is de beste manier om om te gaan met de huidige stand van de representatieve democratie?

Doelstelling

De discussie over een eventuele crisis in de representatieve democratie is er een die vaak terugkomt en waar veel verschillende meningen over bestaan. Dat alleen in deze thesis al drie theorieën besproken zullen worden die een zo verschillende visie hebben op deze crisis, is een uiting van deze pluraliteit. Toch blijkt dat in veel van het schrijven over de crisis veelal slechts uitgegaan wordt van *aspecten* van de crisis, de verschillende verschijnselen die aan het crisisgevoel ten grondslag liggen. Als echter alleen geprobeerd wordt deze aspecten op zichzelf aan te pakken, is de kans groot dat men zich slechts beperkt tot *symptoombestrijding*. In het geval dat er daadwerkelijk een crisis heerst binnen de representatieve democratie, zou daarmee echter de 'ziekte' niet worden genezen. In deze thesis zal dan ook dieper ingegaan worden op het verschil tussen deze symptomen en de mogelijk dieper liggende oorzaak van een eventuele crisis. Wanneer blijkt dat de representatieve democratie niet in staat van crisis verkeert, is dat ook een zinvolle uitkomst, omdat dan bekeken kan worden waar deze misleidende perceptie vandaan komt en hoe deze kan worden aangepakt.

Daarnaast heeft deze thesis ook een maatschappelijk belang. Veel mensen wantrouwen de politiek en voelen zich niet serieus genomen. Dit heeft tot gevolg dat meer en meer mensen zich afwenden van de politiek en het debat versmalt. Wanneer de representatieve democratie echt in staat van crisis verkeert en daar niet voldoende aandacht aan wordt besteed, zullen de oplossingen van de politiek voor dit probleem zich echter vooral beperken tot *symptoombestrijding*. Het echte probleem blijft dan bestaan en doordat de oplossingen die worden aangereikt het probleem niet echt aanpakken, wordt de gevoelsmatige afstand die de burger voelt tot de politiek alleen maar groter en daarmee ook de ontevredenheid. Het helpt dan om dieper te gaan kijken, naar de echte oorzaken en processen die ten grondslag liggen aan de hedendaagse ontevredenheid, zodat een duurzame manier om met de problemen om te gaan gevonden kan worden.

Het doel van dit stuk is dus tweeledig. Enerzijds heeft het een wetenschappelijk doel in dat de huidige vorm van representatieve democratie wordt getoetst op de aanwezigheid van haar onderliggende, noodzakelijke fundamenten en anderzijds heeft zij een maatschappelijk doel in dat de discussie over politieke ontevredenheid een nieuwe en zinnige impuls kan krijgen.

Om een zo volledig mogelijk antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag zal eerst een uiteenzetting gegeven worden van verschillende verschijnselen die zouden kunnen leiden tot een eventuele crisis in de representatieve democratie en zal besproken worden in welke zin zij bijdragen aan het gevoel van crisis. Dat zal gebeuren in hoofdstuk één.

Vervolgens zullen in hoofdstuk twee drie theorieën besproken worden die allemaal hun eigen visie op deze crisis hebben. Deze theorieën zijn gekozen om hun totaal andere concepties van de crisis. Hoewel ze zeker niet uitpuddend zijn, lijken ze in ieder geval voor een deel wederzijds uitsluitend en beslaan ze een groot deel van het spectrum in het denken over de crisis binnen de representatieve democratie. Zij hebben daarbij wel gemeen dat ze alledrie uitgaan van een geloof in de representatieve democratie. Net als de auteurs geloof ik dat de representatieve democratie nog

steeds het meest geschikte systeem is voor de huidige samenlevingen. Representatieve democratie als systeem op zich staat dan ook niet ter discussie. Het gaat er hier om of de representatieve democratie in een staat van crisis verkeert en als dat het geval is, waar dan de oorzaak van die crisis ligt en wat er nodig is om deze op te lossen, zonder een systeemverandering te willen propageren.

De representatieve democratie is opgebouwd uit twee componenten: het is een set normatieve idealen (abstracte principes) die op een bepaalde manier tot uiting komen in een collectieve besluitvormingsprocedure (de concrete invulling van instituties en andere actoren binnen een representatieve democratie) (Heywood 2000). Het centrale begrip binnen de representatieve democratie is 'representatie', een vormend, responsief en transformatief proces waarbij door de vertegenwoordiger een serie van handelingen wordt ondernomen in het belang van de kiezer op zo'n manier dat de kiezer haar vertegenwoordiger aansprakelijk kan houden voor diens acties en de vertegenwoordiger tegelijkertijd de ruimte houdt om onafhankelijk te handelen (Mansbridge 2003, Pitkin 1967, Saward 2006). Het doel van representatie is het maken van een vertaalslag van de abstracte principes die een samenleving leiden naar de concrete invulling van de instituties en beleid.

De eerste theorie die besproken zal worden ziet de crisis als een misleidende perceptie. Bernard Manin zet de belangrijkste principes van de representatieve democratie op een rij. Dit zijn concrete voorwaarden waar de representatieve democratie aan moet voldoen om als zodanig te worden aangemerkt. De manier waarop die worden ingevuld mag verschillen. Zijn centrale these is dat aan elk van deze voorwaarden op een bepaalde manier nog wordt voldaan en daaruit volgt dat de representatieve democratie niet in staat van crisis verkeert. De gevoelens van onrust in de samenleving komen voort uit het feit dat die zich in een overgangsfase bevindt van een partijendemocratie, waarbij de samenleving onderverdeeld kon worden in verschillende homogene groepen, naar een publieksdemocratie, waarin het contact tussen kiezer en vertegenwoordiger veel directer en gepersonaliseerder is.

De tweede theorie ziet wél een crisis binnen de representatieve democratie en beschouwt de crisis als een keerpunt voor de representatieve democratie. Claude Lefort ziet net als Manin een veranderende samenleving. De belangrijkste verandering is het toenemende individualisme, dat ervoor zorgt dat aan de voorwaarden die gesteld worden aan de representatieve democratie steeds moeilijker kan worden voldaan. De belangrijkste van die voorwaarden is voor Lefort een 'symbolische' invulling van de macht; binnen de representatieve democratie wordt de plek van de macht steeds maar tijdelijk gevuld, door één van vele visies op de juiste concretisering van het algemeen belang. Maar de toenemende individualisering zorgt ervoor dat particulier eigenbelang steeds meer prevaleert boven het algemeen belang, waardoor de plek van de macht 'leeg' blijft en representatie niet langer haar belangrijkste functie, het bemiddelen tussen abstracte principes die de samenleving leiden en concreet beleid, kan vervullen.

Ook de derde theorie stelt dat de representatieve democratie in staat van crisis verkeert. Voor Chantal Mouffe is pluralisme het belangrijkste kenmerk van (hedendaagse) samenlevingen. De representatieve democratie komt in de problemen doordat het consensualistische liberalisme tracht de strijd die essentieel is voor haar voortbestaan te annihilieren. Liberale democratieën leggen een enorme nadruk op het zoeken naar consensus, waarbij zij niet erkennen dat besluitvorming in democratieën altijd gebaseerd is op machtsstrijd en uitsluiting. De erkenning van pluralisme is voor Mouffe het belangrijkste element van representatieve democratie.

Door te laten zien op welke manier de Nederlandse democratie is geëvolueerd in de laatste jaren en in hoeverre er in Nederland sprake is van een crisis binnen de representatieve democratie en wat daar dan eventuele oorzaken voor zouden zijn, kunnen een groot aantal parallellen getrokken worden naar andere (westerse) samenlevingen, waarvan de situatie min of meer vergelijkbaar is met de Nederlandse. Hoofdstuk drie zal hier dan ook mee beginnen. Vervolgens kan vanuit die bespreking, opgeteld bij wat eerder is besproken in hoofdstukken één en twee, een oordeel geveld worden over de staat van de representatieve democratie. Er zal beargumenteerd worden dat er inderdaad sprake is van een crisis, en dat deze voortkomt uit een verkeerd functioneren van de actoren *binnen* de representatieve democratie.

Door de verschijnselen die lijken te duiden op een crisis te relateren aan de situering van de Nederlandse samenleving in de laatste twintig jaar en de drie centrale theorieën, wordt duidelijker wat de representatieve democratie op dit moment nodig heeft om uit de crisis te geraken. Een herwaardering van drie centrale elementen binnen de representatieve democratie en beleid dat gericht is op de versterking hiervan is essentieel om uit de crisis te kunnen komen. Chantal Mouffe legt zeer de nadruk op de erkenning van strijd binnen de democratie en Claude Lefort ziet de zichtbaarheid van het debat als één van de belangrijkste elementen, maar beide theorieën kunnen ons op zichzelf niet voorbij de crisis helpen. Het is cruciaal om te zien dat deze elementen zonder elkaar niet de representatieve democratie kunnen dragen. Maar nog belangrijker is dat zij nog een derde element nodig hebben om te kunnen functioneren. De erkenning van strijd en de zichtbaarheid van het debat alleen maken geen samenleving. Burgers moeten daadwerkelijk het gevoel hebben dat hun tegenstanders slechts dat zijn: tegenstanders, en geen vijanden met wie ze toevalligerwijs een stuk land delen. Een gevoel van solidariteit is daarin van groot belang. Hoofdstuk vier zal dan ook een reflectie zijn op de theorieën die besproken zijn in hoofdstuk twee als wel een manier proberen aan te reiken om om te gaan met de, al dan niet 'slechts' gepercipieerde, crisis² door het uitzetten van de drie elementen die de representatieve democratie nodig gaat hebben om uit de crisis te geraken.

Deze elementen, de erkenning van de aanwezigheid van strijd, de zichtbaarheid van het publieke debat en solidariteit kunnen alleen wanneer zij allen aanwezig zijn de representatieve democratie dragen. Samen zorgen zij voor een kader voor het functioneren van de representatieve democratie. De actoren binnen de representatieve democratie moeten altijd gericht zijn op de versterking van deze drie elementen. Alleen dan kan de representatieve democratie haar doel bereiken; (democratische) zelfbeschikking van burgers door het concretiseren van de abstracte principes die een samenleving leiden naar de concrete invulling van de instituties en beleid, aan de hand van een geïnstitutionaliseerde strijd om de tijdelijke bezetting van de plek van de macht door burgers die elkaar zien als legitieme tegenstanders binnen een samenleving waarvoor zij gedeelde verantwoordelijkheid dragen.

² Uit esthetisch oogpunt zal ik in deze tekst niet altijd even duidelijk een onderscheid maken tussen het spreken in termen van crisis, 'crisis' (tussen aanhalingstekens), gepercipieerde crisis, of eventuele crisis. Duidelijk dient echter wel te zijn dat het op dit punt nog steeds maar de vraag is of de representatieve democratie überhaupt in een staat van crisis verkeert.

Hoofdstuk 1: Representatieve democratie: symptomen van een crisis

Wanneer gesproken wordt over de crisis in de representatieve democratie, worden vaak verschillende verschijnselen aangehaald die als oorzaak, gevolg, of soms zelfs als allebei, van deze crisis zouden gelden. In ieder geval worden deze verschijnselen vaak aangehaald in combinatie met onvrede over de representatieve democratie, en als zodanig kunnen ze gezien worden als *symptomen* voor het denken in termen van crisis in de representatieve democratie. In dit hoofdstuk zullen de belangrijkste van die verschijnselen worden besproken en zal worden bekeken in welke zin deze bijdragen aan het heersende gevoel dat de representatieve democratie in een staat van crisis verkeert.

Een van de belangrijkste oorzaken van het gevoel van crisis lijkt de globalisering te zijn. Dit verschijnsel zal dan ook in paragraaf 1.1 worden besproken. De gevolgen van globalisering zorgen ervoor dat individuen minder mogelijkheden hebben om hun recht op democratische zelfbeschikking uit te oefenen. De staat hevelt al dan niet noodgedwongen bevoegdheden over aan bovenstatelijke actoren en op het internationale niveau is democratie slechts zeer mager ontwikkeld.

In paragraaf 1.2 zal de kritiek op de mediocratie worden besproken. Politici en burgers spreken over 'mediocratie' als zij hun onvrede over de macht van de media willen laten gelden. Het bereik en daarmee de (potentiële) invloed van de massamedia is de laatste jaren explosief gegroeid. Doordat de media meer zijn dan alleen een neutraal 'doorgeefluik' van informatie, kunnen zij grote invloed uitoefenen op het verloop van het debat. De media maken keuzes over wat wel en wat niet uitgezonden of gepubliceerd wordt en kunnen zo bijdragen aan de ontevredenheid die onder burgers heerst, maar die ook (deels) verhelpen.

Een ander verschijnsel wat vaak wordt aangehaald is de kloof tussen burger en politiek, die voor verwijdering zou zorgen. Hier wordt dieper op ingegaan in paragraaf 1.3. Deels is deze kloof functioneel, aangezien hij zorgt voor noodzakelijke onafhankelijkheid van een vertegenwoordiger. Aan de andere kant zou de kloof ook gezien kunnen worden als indicatie voor een te grote afstand tussen burger en politici, waardoor die laatste het beleid niet meer voldoende kunnen afstemmen op wat de burger verlangt.

In paragraaf 1.4 zal vervolgens de volatiliteit van de kiezer behandeld worden, een ander verschijnsel dat vaak wordt aangehaald wanneer wordt gesproken over een crisis in de representatieve democratie. Gelijktijdig met de ontzuiling heeft in Nederland een grote onthechting van partijen plaatsgevonden. Deze trend van onthechting is overigens ook in andere landen zichtbaar. De volatiliteit van de kiezer wordt vaak in combinatie met de kloof tussen burger en politiek genoemd. Doordat de verwachtingspatronen van burgers over wat de politiek kan bewerkstelligen veel verschillen met de daadwerkelijke slagkracht en acties van de politiek, wisselen kiezers steeds vaker van partijvoorkeur en kiezen ze ook vaker voor partijen die zich meer op de vleugels van het politieke spectrum bevinden.

Ten slotte zal in paragraaf 1.5 populisme behandeld worden; een belangrijk en zorgwekkend symptoom van het gevoel van crisis. Het populisme beweert de 'wil van het volk' te kennen en die direct ten uitvoer te kunnen brengen in het beleid. Wanneer kiezers ontevreden zijn over het functioneren van politici of over andere aspecten van het systeem voelen ze zich sneller aangetrokken tot de duidelijke boodschap die het populisme heeft. In die zin kan populisme gezien

worden als gevolg van de crisis, maar de aanwezigheid ervan versterkt een eventuele crisis ook, omdat het verschijnsel een beeld schetst van de democratie dat niet ten uitvoer kan worden gebracht.

1.1 Globalisering

Burgers in hedendaagse samenlevingen lijken steeds vaker een gevoel van controleverlies over hun eigen leven te ervaren. Een belangrijke oorzaak hiervan is de steeds verder gaande globalisering. Deze zorgt voor allerlei verschijnselen waarop een landelijke regering minder en minder invloed kan uitoefenen, terwijl deze wel een grote impact hebben op het leven van haar burgers. Cohen en Sabel (2006: 763) zien het als “something new [that] is happening politically beyond the borders of individual states and irreducible to their voluntary actions”; door globalisering worden staten en hun burgers onderworpen aan gevolgen van beleid buiten hun grenzen waar zij niet altijd democratisch mee hebben kunnen instemmen. Eén van de belangrijkste verschijnselen waarmee globalisering gepaard gaat is dan ook de opkomst van bovenstatelijke politieke actoren. Het feit dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens nu boven statelijke wetten gaat, is voor westelijke samenlevingen nog een van de minder ingrijpende veranderingen³ die hebben plaatsgevonden op dat vlak.

In Nederland bijvoorbeeld, staat in het verkiezingsprogramma van de Partij van de Vrijheid centraal dat Nederland “weer baas in eigen land [moet] worden”. De titel van dit het programma is ‘Hún Brussel, Ons Nederland’. Het voornaamste punt in de passages die gewijd worden aan de EU is dat Europa een logge, bureaucratische organisatie is waar het Nederlandse volk weinig tot geen democratische controle op kan uitoefenen, terwijl deze wél een groot deel van de Nederlandse regelgeving bepaalt. Een ander voorbeeld: in de Verenigde Staten maakt Obama zich op voor herverkiezing. Door onder andere de blijvend hoge werkloosheidscijfers wordt dit moeilijk. Maar de economie in de VS wordt mede beïnvloed door de economische crisis in Europa (De Bruijn 2012), die grotendeels buiten de controle ligt van de Amerikaanse kiezer.

In zijn boek *‘Democracy and the Global Order’* stelde David Held (1995: 101-34) vijf globale ontwikkelingen aan de orde die bijdragen aan een verlies van autonomie van burgers over hun eigen leven. Kort samengevat zijn deze een toename in internationale wetgeving, een enorme internationalisering van politieke besluitvorming, een verminderd machtsmonopolie van staten door de oprichting van bovenstatelijke organisaties als de NAVO, de toename in de toegankelijkheid van massamedia en, het belangrijkste, de verschuiving van nationale economie naar 24-uurs wereldeconomie. Deterritorialisatie, het verschuiven van de belangrijkste locus van politiek en democratie van statelijke naar bovenstatelijke actoren (Elden 2005: 10), en groeiende ‘interconnectedness’ zijn de belangrijkste gevolgen van deze verschijnselen, welke er voor zorgen dat de invloed die burgers uit verschillende staten op elkaars leven hebben enorm toeneemt, zonder dat daar meer democratische controle tegenover staat.

³ Cohen en Sabel (2006: 763) stellen dat zelfs het minst internationaal geïntegreerde land nog steeds lid is van niet minder dan 14 boven- en buitenstatelijke organisaties

Al deze ontwikkelingen zijn misschien niet helemaal nieuw (al eeuwenlang worden beslissingen genomen die invloed hebben op het leven van burgers terwijl zij daar niet direct zeggenschap over hebben gehad), maar deze ontwikkelingen hebben de laatste jaren zo'n vaart genomen, dat de invloed die dit probleem heeft op de levens van burgers steeds directer voelbaar is. Zelfs de meest machtige staten krijgen te maken met de spillover effecten van beleid dat buiten hun grenzen gemaakt is, maar die directe invloed hebben op hun binnenlands beleid en de levens van hun burgers (Scheuerman 2010). Daarnaast wordt steeds meer de nadruk gelegd op democratische processen en legitimiteit van beleid, waardoor het probleem steeds duidelijker en nijpender wordt.

Het probleem dat door globalisering wordt blootgelegd, heeft twee kanten (Whelan 1983: 13-5). Aan de ene kant laat het zien dat burgers steeds minder de mogelijkheid hebben om hun eigen leven in te richten via uitoefening van hun democratische rechten en plichten. Spillovereffecten van beleid zorgen ervoor dat burgers uit verschillende landen onderworpen worden aan beleid dat niet door hen zelf is gelegitimeerd. Dit deel van het probleem is de reden waarom burgers steeds minder het idee hebben dat ze via de democratie controle kunnen uitoefenen over hun eigen leven. Aan de andere, meer theoretische, kant roept het vragen op over de legitimiteit van de afbakening van de demos zelf, die het gevolg is van een willekeurige loop van de geschiedenis.

Cohen en Sabel noemen naast de toenemende 'interconnectedness' ook de persisterende verschillen tussen culturen, die tussen staten veel groter zijn dan binnen staten (2006: 763-4). Juist omdat die verschillen zo groot zijn, moet deze 'globale samenleving' wel voorzien worden van regels. Deze regels krijgen met vorderende globalisering een steeds grotere invloed op het leven van burgers. Maar sommige van die regels hebben een duidelijk cultureel stempel waardoor ze voor sommigen moeilijker te accepteren zijn dan voor anderen, wat het gevoel van controleverlies extra benadrukt. Wanneer internationale, of zelfs globale, instituties gevestigd worden moet hiermee rekening worden gehouden. Het ultieme doel van internationale instituties moet namelijk altijd het vergroten van de mogelijkheid tot democratische zelfbeschikking van burgers zijn.

Globalisering gaat gepaard met een aantal processen die ten grondslag liggen aan het crisisdenken over de representatieve democratie. Door deze verschijnselen, die hiervoor zijn besproken, zijn de mogelijkheden voor burgers om hun eigen leven in te richten door middel van democratische instituties op het niveau van de natiestaat afgenomen. Op bovenstatelijk niveau zijn vrijwel geen democratische instituties gevestigd om dit verlies te compenseren. Dit staat haaks op het feit dat mensen door een grotere toegang aan informatie juist het idee hebben meer controle over hun leven te kunnen uitoefenen. Het gevoel van controleverlies uit zich onder meer in een hang naar de terugkeer van de sterke natiestaat. Eén van de voornaamste doelen van de representatieve democratie is het vestigen van een link tussen de regering en hen die geregeerd worden, door het verschaffen van een controlemechanisme binnen de instituties (Heywood 2000). Wanneer die link echter geen controlemechanisme meer is, vormt dat een serieuze bedreiging voor de werking van de representatieve democratie. Hier zal in het volgende hoofdstuk uitgebreider op worden ingegaan.

Belangrijk om te zien is dat globalisering op zichzelf niet het probleem is. Globalisering is een onvermijdelijk en onomkeerbaar gevolg van een in figuurlijke zin steeds kleiner wordende wereld. Het zijn de gevolgen van globalisering, de toenemende invloed van beleid op bovenstatelijk niveau zonder dat daar meer democratische controle tegenover staat, die het echte probleem vormen (Näsström 2003: 809) en zouden kunnen bijdragen aan een eventuele crisis binnen de

representatieve democratie. Op staatsniveau neemt de mogelijkheid op democratische zelfbeschikking af en op bovenstatelijk gebied blijft de democratisering ernstig achter. Globaliseringsprocessen leggen een probleem bloot met de legitimiteit van de representatieve democratie, dat door burgers direct wordt ervaren. Van de staat waarin zij leven verwachten zij de mogelijkheid tot 'effective fate control' (Scharpf 1997: 19); door democratische participatie verwachten burgers dat hun wensen en belangen door hun regering worden bevorderd. Door de gevolgen van globalisering gaat dat echter steeds moeilijker.

Het is niet vergezocht om te stellen dat de processen van globalisering onomkeerbaar zijn. Daarom moeten oplossingen voor de problemen die globalisering voortbrengt, deze processen erkennen en gebruiken (Näsström 2003: 828-9). Er moet gezocht worden naar een versterking van de mogelijkheid tot democratische zelfbeschikking van burgers, waarbij globalisering als een gegeven wordt gezien.

1.2 Mediacratie

In een samenleving waar vrijwel iedereen op elk moment van de dag toegang heeft tot massamedia en –informatie ligt het voor de hand dat de media ook in de politieke arena een grotere rol toebedeeld krijgen. De media zijn een handige schakel in de communicatie tussen kiezer en vertegenwoordiger, omdat zij beide groepen gemakkelijk en snel kan bereiken. Politici volgen de media om de publieke opinie te peilen en kiezers volgen de media om te kijken wat politici doen en hoe ze dat doen (Van Noijen, Kleinnijenhuis en Oegema 2008: 455). Sommige politici stellen daarom dat de media te machtig lijken te worden; zij bepalen immers wat wel en niet wereldkundig wordt gemaakt, kunnen dingen uitvergrooten of juist heel klein laten. Zij controleren daardoor voor een groot deel de communicatie en kunnen zelfs op een bepaalde manier de agenda bepalen. Dat zou onder meer blijken uit 'incidentenpolitiek', een tendens in de politiek om te veel de aandacht te besteden aan kleine en irrelevante gebeurtenissen en het te veel blijven hangen in "trivia uit het RTL Nieuws van gisteren" tijdens debatten (Hendriks 2002: 269).

De media zijn niet alleen een neutraal doorgeefluik; er zijn verschillende voorbeelden te noemen van momenten waarop de media zorgden voor extra ontvankelijkheid bij het publiek voor bepaalde issues (Van Noijen et al. 2008: 455-6). Hendriks stelt om die reden dat "[d]e zich ontwikkelende netwerksamenleving de representatieve politiek [...] voor aanzienlijke problemen [plaatst]" (Hendriks 2002: 265). Het probleem komt volgens hem vooral voort uit de verschillende institutionele structuur van de netwerksamenleving en de representatieve democratie. Die laatste is gebaat bij, en heeft altijd gewerkt aan de hand van, een hiërarchische structuur. Eén van de belangrijkste kenmerken van de netwerksamenleving is daarentegen juist een compleet gebrek aan hiërarchie: iedereen heeft recht op en toegang tot dezelfde controlegevende informatie.

Ook Meyer en Hinchman (2002) onderschrijven dat de media en de representatieve democratie een verschillende logica kennen. Volgens hen is het verder zo dat de logica die de media kenmerkt, de logica die de representatieve politiek kenmerkt steeds vaker en meer gaat domineren. De media zijn voor burgers de voornaamste informatiebron over politieke activiteiten, maar worden gelimiteerd door overwegingen van tijd, geld, kijkcijfers et cetera en moeten zich daardoor focussen op een beperkt aantal issues (ibid.: 47). Daardoor kunnen ze per definitie niet het hele politieke

proces weergeven, dat uitgebreid is, een enorm aantal issues omvat en dat veel tijd kost. In reactie daarop, stellen Meyer en Hinchman, wordt de politiek vrijwel geheel ‘gekolonialiseerd’ door de media; alles moet sneller, deliberatie en participatie worden steeds minder belangrijk en politiek wordt triviale (ibid.: 117). De manier waarop politiek bedreven wordt past zich aan aan de snelheid van de media, in plaats van andersom.

Eén van de belangrijkste doelen van de vrije media is van oudsher het vormen van een controlemechanisme tegenover de macht van de staat. Op dit moment staat deze functie ter discussie om twee redenen. Enerzijds wordt afbreuk gedaan aan deze functie door het gebrek aan tijd en de focus op trivialiteiten. Anderzijds wordt soms gezegd dat de media zélf een politieke actor worden door de politieke agenda te beïnvloeden. Dat kan verschillende gevolgen hebben. Aan de ene kant zou het zo kunnen zijn dat met de macht van de media om de agenda te bepalen, ook de macht van de burger om dit te doen, toeneemt. Aan de andere kant zou het zo kunnen zijn dat het controlerende vermogen van de media in het geding komt wanneer zij zelf een al te actieve rol in het bepalen van de agenda gaan zoeken. Dat zou betekenen dat de rol van de media als min of meer neutrale informatiebron nog verder beperkt wordt en dat burgers minder toegang krijgen tot het politieke proces.

1.3 De kloof tussen burger en politiek

Eén van de belangrijkste verschijnselen die vaak wordt aangehaald wanneer er gesproken wordt over crisis in de representatieve democratie, is de kloof tussen burger en politiek. Soms wordt de kloof aangeduid als een van de oorzaken van een eventuele crisis binnen de representatieve democratie, maar weer anderen zien de kloof juist als een *gevolg* van deze ‘crisis’ (zie bijvoorbeeld Mongardini 1987: 117). Oudvoorzitter van de Tweede Kamer in Nederland, Gerdi Verbeet, stelt dat de kloof veroorzaakt wordt door een verschil tussen de issues waarover burgers zich druk maken en de issues waar politici zich op richten. Dat komt volgens haar door de monocultuur die in de Tweede Kamer heerst; veruit het grootste deel van het parlement is hoogopgeleid en man (Van den Akker 2012). Ook Daemen en Thomassen (1993: 219) signaleren een grote kloof tussen hoe politici naar issues kijken en hoe de bevolking daarover denkt. Waar de denkstructuur van politici ondergebracht kan worden op een scheidlijn die loopt van conservatief naar progressief, is de denkstructuur van kiezers veel diffuser, waardoor de twee moeilijk aansluiting bij elkaar kunnen vinden.

Twee op de drie Nederlandse kiezers vindt dat er een kloof bestaat tussen burgers en politiek en dat deze zo veel mogelijk gedicht dient te worden (NKO 2006). Met het benoemen van een kwalijke kloof tussen burger en politiek wordt de afstand gesuggereerd tussen politici en het beleid dat zij maken enerzijds en de burgers, die stemmen, anderzijds. Deze afstand zou de belangrijkste oorzaak zijn van het feit dat burgers zich collectief afwenden van de politiek, die immers alleen kijkt naar eigen gewin en niet naar de belangen van de kiezer. De metafoor lijkt ook iets ‘gevaarlijks’ aan te duiden (van Gunsteren en Andeweg 1994: 10); omdat de representatieve democratie haar legitimiteit ontleent aan participerende burgers, brokkelt die legitimiteit af naarmate burgers zich meer en meer afwenden van de politiek. De kloof zou overbrugd kunnen worden als politici zich explicieter zouden mengen onder de bevolking. Ze moeten ‘de wijken in’ om te zien wat ‘Henk en Ingrid’ zoal bezig houdt.

Het denken in termen van een kloof tussen burger en politiek is pas na het beëindigen van de Koude Oorlog echt begonnen en komt op verschillende momenten in volle hevigheid weer op gang (ibid.: 14-5). Een onderwerp waar op dit moment bij uitstek vaak een kloof ontwaard wordt, is de Europese Unie. Nadat het Nederlandse volk in 2005 per referendum een Europese Grondwet afwees, werd door de politiek geschrokken gereageerd op het feit dat tussen hoe de politiek en de kiezer dachten over een onderwerp blijkbaar zo'n verschil kon bestaan. De kloof, zo werd gedacht, was nu tot volle uiting gekomen⁴. Het politiek vertrouwen is in Nederland vergeleken met andere landen nog steeds relatief laag. In de eerste helft van 2012 gaf slechts 43% van de Nederlandse burgers aan 'voldoende vertrouwen' te hebben in de politiek in Nederland (COB 2012/2: 6).

Van Gunsteren en Andeweg (ibid.: 16-20) signaleren verschillende klachten van burgers die zouden leiden tot een vergroting van de kloof tussen burger en politiek. Allereerst zou de politiek niet willen luisteren naar haar burgers. Politici 'onder de Haagse kaasstolp' zouden het contact met burgers zijn verloren en er zou geen echte communicatie tussen het volk en de beleidsmakers zijn. In de tweede plaats is de politiek ondoorzichtig en zou zij de burger misleiden. De representatieve democratie is verworden tot een logge, bureaucratische technocratie die voor gewone burgers ondoordringbaar en niet te begrijpen is. Belangrijke besluiten worden genomen in de achterkamertjes, en niet in de openbaarheid van het parlement. Ten derde is de politiek impotent. In toenemende mate lijkt zij de grip kwijt te zijn geraakt op wat ooit werd beschouwd als de 'maakbare samenleving'. En ten slotte is de politiek de weg kwijt. Sinds de opkomst van Fortuyn zijn kiezers zich meer en meer af gaan wenden van het politieke midden en zijn ze hun heil gaan zoeken bij partijen die meer aan de einden van het politieke spectrum staan.

Onafhankelijk van het feit of er een kloof tussen burger en politiek is, hoe diep die is en in hoeverre die al dan niet gedicht dient te worden, vormt het kloofdenken op zich al een probleem voor het functioneren van de representatieve democratie. Het gevoel van verwijdering dat de kiezer ervaart kan een symptoom zijn van het disfunctioneren van actoren binnen het systeem. De afstand tussen burger en politiek, hoe noodzakelijk die ook is, moet beperkt blijven, want anders verstoort zij de band tussen kiezer en vertegenwoordiger. Als burgers zich niet gehoord voelen, hebben zij de neiging zich af te wenden van de politiek. Dit kan uitmonden in gevaarlijke situaties. Mongardini, die dit onderschrijft, ziet de kloof tussen burger en politiek als een gevolg van een crisis binnen de representatieve democratie (Mongardini 1987: 117). Volgens hem verwachten burgers veel meer van de democratie dan zij kan waarmaken, en raken zij daardoor ontmoedigd van verdere deelname aan het politieke proces.

Het denken in termen van een kloof tussen burger en politiek heeft daarbij iets paradoxaals; hoewel het volk zich heeft geëmancipeerd, en in termen van bijvoorbeeld mondigheid en opleidingsniveau dichter bij de politiek en de politici is komen te staan, is het gevoel dat er een gapende kloof is steeds sterker geworden (van Gunsteren en Andeweg 1994: 48-9) en is de acceptatie van een aanwezige kloof afgenomen. Ontwikkelingen als ontzuiling en toenemende milieuproblemen

⁴ Volgens verschillende artikelen was het belangrijkste onderwerp dat besproken werd in het debat over de uitslag van het referendum hoe het kwam dat de politiek zo ver van de burgers was komen af te staan dat zij deze uitslag niet had zien aankomen en dit gevoel van onvrede niet eerder had gevoeld. GroenLinks riep zelfs op tot een parlementaire enquête over de toekomst van de EU. (Elsevier 2005 en Peeperkorn en Remarque 2005)

hebben ervoor gezorgd dat het vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van de overheid is afgenomen, terwijl ontwikkelingen op bijvoorbeeld technologisch vlak burgers doen geloven dat een oplossing mogelijk zou moeten zijn (ibid.).

De hiervoor besproken klachten van burgers komen eens in de zoveel tijd weer terug en aan deze klachten dient wel degelijk aandacht te worden besteed. Dat burgers zich niet gehoord voelen en niet serieus genomen voelen door de politiek, is misschien niet debet aan de kloof tussen burger en politiek, maar kan gemakkelijk een probleem vormen voor het functioneren van de representatieve democratie. Kiezers moeten het idee hebben dat ze zich binnen het systeem tegen het bestaande beleid kunnen keren. Als ze het idee hebben dat dat niet zo is, rest ze geen optie dan zich af te keren van het systeem als geheel.

1.4 De volatiliteit van de kiezer

Al kort is hier eerder de electorale volatiliteit aangehaald; de mate waarin kiezers van de ene verkiezingen op de andere veranderen van politieke voorkeur. De laatste jaren is de electorale volatiliteit, in Nederland maar ook bijvoorbeeld in de rest van de Europese staten met een meerpartijstelsel, veel hoger dan tot ongeveer 15 jaar voor het einde van de 20ste eeuw (Andeweg en Thomassen 2011: 49-50). Vaak wordt dit beschouwd als problematisch. De electorale volatiliteit wordt dan ook vaak aangehaald wanneer wordt gesproken over een eventuele crisis binnen de representatieve democratie en wordt soms als oorzaak, soms als gevolg van de crisis beschouwd. Hans van Mierlo stelde ooit dat de Nederlandse kiezers maar wat doen⁵. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 was bijna 24% van de zetels veranderd van partij (van der Meer 2012). Het heeft verschillende commentatoren verleid tot commentaar als “[d]e Nederlandse kiezer is net stuifzand. Ze waaien, met het geringste zuchtje wind, alle kanten op”⁶.

Aan de ene kant kan de electorale volatiliteit gezien worden als een teken van een verlies van vertrouwen in de politiek. Tussen 2006 en 2010 is ruim de helft van de Nederlandse kiezers één of meerdere keren van partijvoorkeur gewisseld (van der Meer 2012). Juist door de verzuiling die de Nederlandse samenleving voor een groot deel van de 20ste eeuw zo kenmerkte en die ervoor zorgde dat een maatschappelijke inbedding in een bepaalde zuil ook een voorkeur voor een politieke partij met zich meebracht die vrijwel onveranderlijk was, zijn deze trends in Nederland zo opvallend. De ontzuiling heeft zo ver doorgezet, dat van een onveranderlijke partijvoorkeur bepaald geen sprake meer is (van der Meer, Elsas, Lubbe en van den Burg 2012: 5). Tegelijkertijd daalde ook het vertrouwen van kiezers in de politici en partijen: tussen 2001 en 2004, bijvoorbeeld, daalde het vertrouwen in de regering met 24%, het vertrouwen in het parlement met 19% en het vertrouwen in politieke partijen met 5% (Pennings en Keman 2008: 155). In de eerste helft van 2012 geeft slechts 43% van de Nederlanders aan voldoende vertrouwen te hebben in de politiek (COB 2012 |2).

⁵ In een interview met Vrij Nederland zei van Mierlo: “Het electoraat voldoet niet meer aan de verwachtingen van de politici. De Nederlandse kiezers doen maar wat. Die pakken elke trein die voorbij komt en er een beetje leuk uitziet. Dat wordt bij elke verkiezing duidelijker.” Volgens van Mierlo wezen deze trends op de noodzaak van verandering op systeemniveau (Broer en van Weezel 2009)

⁶ Uitspraak van de Nederlandse socioloog Kees Schuyt in de Volkskrant van 15 januari 2003

Maar wanneer het inderdaad zo is dat kiezers niet weten wat ze doen, ‘irrationeel’ zijn en als ‘los stuifzand’, dan roept dat de vraag op wat de meerwaarde is van representatieve democratie. Wanneer de kiezer zélf de oorzaak is van de electorale volatiliteit, omdat ze niet weet wat ze doet, waar is dan de legitimiteit van het systeem op gebaseerd? Representatieve democratie ontleent legitimiteit aan het volk. Wanneer dan wordt aangenomen dat het volk ‘maar wat doet’, tast dat de legitimiteit van het hele systeem aan en wordt de vraag óf we democratie moeten hebben, in plaats van wat die dan zou moeten inhouden, ineens weer relevant. In deze thesis wordt er echter vanuit gegaan dat representatieve democratie het best mogelijke systeem is. Maar een systeem van representatieve democratie zoals wij dat kennen is niet op zijn plek bij een volk dat maar wat doet.

Meer dan een aspect van een eventuele crisis binnen de representatieve democratie, is het volgens van der Meer et al (2012: 5) een teken dat politici en politieke partijen zoekende zijn, niet de kiezer. De veranderlijke voorkeuren van de kiezer laten zien dat zij zich emanciperen, dat ze eindelijk doen wat ze zouden moeten doen; kiezen. Mongardino (1987: 121-2) stelt dat electorale volatiliteit nauw samenhangt met het ontstaan van ‘one issue’ partijen. Deze kunnen op korte termijn een grote aanhang verzamelen, juist omdat ze zich vaak focussen op issues waar kiezers wél sterke gevoelens bij hebben. De electorale volatiliteit wijst dus op een “crisis bij de gevestigde politieke partijen” (van der Meer et al 2005: 5): doordat zij steeds meer van hun aanhang verliezen aan kleinere partijen, wordt het politieke landschap meer gefragmenteerd, wordt het vormen van coalities steeds lastiger en blijken de coalities die gevormd zijn instabieler. En hoewel de kiezer inderdaad sneller van partij wisselt dan voorheen, blijkt haar voorkeur voor een bepaald partijblok (links of rechts) nog altijd vrij stabiel. Daarnaast zijn de inhoudelijke verschillen tussen partijen verkleind, wat het veranderen van partijvoorkeur voor de kiezer minder ingrijpend maakt (Andriaanse en van Praag 2002: 146).

Er bestaat echter altijd de kans dat electorale volatiliteit, wanneer het in extremere vormen aanwezig zou zijn in de samenleving, problematisch wordt. Wanneer coalitievorming bijna onmogelijk wordt en de coalities die gevormd worden steeds instabieler blijken te zijn, kan dat grote gevolgen hebben voor de bestuurbaarheid van het land en voor representatie van de wensen en belangen van het volk. In dat geval zou dat inderdaad een serieuze crisis in de representatieve democratie kunnen voortbrengen.

1.5 Populisme

Over wat als populisme kan worden beschouwd, lijkt bepaald geen overeenkomst te bestaan. Vaak wordt de term gebruikt terwijl op zijn best een vage uitleg wordt gegeven van wat het begrip precies in zou houden.

Volgens Lucardie (2010: 152) is populisme meer dan alleen een politieke stijl. Het is volgens hem een combinatie van een bepaalde politieke stijl en een ‘dunne’ of partiële ideologie, die dan als het ware vastgeplakt wordt aan een ‘dikke’ ideologie als socialisme en liberalisme. Deze combinaties zouden dan verschillende typen populisme opleveren; “[i]ndien we de metafoor van de politieke familie willen gebruiken, zouden we van een losse familie kunnen spreken waarvan de leden weinig met elkaar gemeen hebben en waarvan de nakomelingen meer met de verschillende schoonfamilies dan met elkaar optrekken” (ibid.). Hawkins ziet daardoor populisme niet zozeer als een ideologie, maar meer als een discours (Hawkins 2009: 1044). Dat wil ook zeggen dat het bestaan van populisme

afhankelijk is van de individuen die in haar discours geloven; populisme is geen harde ideologie, maar wordt alleen als extra laag over andere ideologiën heen ‘geplakt’ en bestaat dus pas op het moment dat burgers de discours onderschrijven (ibid.: 1047).

Populisme gaat uit van een bepaalde set ‘gedeelde’ ideeën, maar die ideeën hebben niet altijd dezelfde uitwerking. Er zijn echter wel een aantal aspecten die in bepaalde vorm in alle populistische bewegingen kunnen worden waargenomen (ibid.: 1043): in de kern van het populisme ligt allereerst in ieder geval een bepaalde scheiding tussen ‘het volk’ en ‘de elite’, waarbij zowel het volk als de elite vaak als een min of meer homogene eenheden worden gezien en waarbij die twee lijnrecht tegenover elkaar staan. Hier wordt een moreel onderscheid tussen goed en kwaad gemaakt. Het goede is de wil van het volk, die door de elite stelselmatig genegeerd wordt ter bevordering van de eigen groep. Het volk is “the rightful sovereign; given enough time for reasoned discourse, they will come to a knowledge of their collective interest, and the government must be constructed in such a way that it can embody their will” (ibid.). Het kwaad daartegenover is een samenzwerende elite die slechts uit is op zelfverrijking ten koste van het volk.

In het verkiezingsprogramma van de Partij voor de Vrijheid (PVV) wordt die strijd tegen de elite meerdere malen aangehaald: “Er bestaat een wereld van verschil tussen wat het Nederlandse volk vindt en wat de elites vinden ... Staan we machteloos? Moeten we lijdzaam toezien hoe alles dat ons dierbaar is vernacheld wordt door een losgeslagen elite? ... Natuurlijk niet ... Wij verklaren ons weer onafhankelijk van de linkse elite en hun ‘idealen’ ... De schuld ligt bij de linkse elites [die] bezit [hebben] genomen van veel cruciale plaatsen in de samenleving”⁷. In Venezuela heeft president Hugo Chávez zich meerdere malen expliciet vereenzelvigd met ‘het volk’⁸, zich afzettend tegen Amerikaans imperialisme (AFP 2010).

Om de wil van het volk te realiseren, zijn vervolgens twee dingen nodig; ten eerste een verschijnsel wat door Laclau (2005: 122) aangeduid wordt als een “rupture”, een harde scheiding met het oude systeem dat niet werkt ter bevordering van de wil van het volk. De realisering van de wil van het volk is zo belangrijk, dat ten tweede voorbijgegaan mag worden aan democratische procedures om deze gerealiseerd te zien (Hawkins 2009: 1044-5); als het niet goedschiks kan, dan uiteindelijk maar kwaadschiks. De belangrijkste overeenkomst tussen die twee verschijnselen is de afkeer van de ‘status quo’ en een zekere mate van zich buiten de wet plaatsen, omdat die het product is van de elite en niet op alle punten het volk zou dienen.

Het succes van populisme op zichzelf moet gezien worden als een consequentie van een eventuele crisis in de representatieve democratie, maar haar voortdurende succes kan ook werken als een versterkende factor voor deze crisis. Wanneer de instituties binnen de representatieve democratie niet naar behoren functioneren en politieke representatie niet op een correcte manier plaatsvindt, voelen burgers zich niet gehoord door gevestigde partijen. Ze nemen daarom toevlucht tot populistische partijen, die zich bedienen van een retoriek die belooft te doen wat ‘het volk’ met ‘gezond verstand’ van haar verlangt (Lucardie 2010: 152). Op die manier versterkt een

⁷ Het verkiezingsprogramma van de Partij voor de Vrijheid is in zijn geheel terug te lezen op de website van de partij

⁸ “I am not an individual, I am the people”, sprak Chávez tijdens een campagnebijeenkomst in 2010

disfunctioneren van de representatieve democratie populisme, maar andersom geldt ook een versterkend effect. Het doel van populisme is dat de kloof tussen burger en politiek compleet verdwijnt; de wil van het volk is absoluut en realiseerbaar. Allereerst wordt hiermee een eind gemaakt aan representatie; wanneer de wil van het volk bepaald kan worden door het volk zelf, is geen representatie van een eventuele pluraliteit aan belangen en wensen nodig. Daarnaast zijn ook de instituties zelf niet onaantastbaar wanneer zij medeveroorzaker zijn van de kloof. Hoe verder het populisme vordert in het bereiken van haar doel, hoe minder het systeem nog een representatieve democratie genoemd kan worden.

Het grootste gevaar van populisme is dat het de voorbode kan zijn van totalitarisme, het ultieme gevolg van het falen van de democratie (Lefort 1992ed: 22). Het subtiele verschil tussen het gebruik van de term 'volkssoevereiniteit' in een democratie en een totalitaire staat zit hem in de haalbaarheid van deze term. In zowel een democratische als een totalitaire staat is volkssoevereiniteit het hoogste goed, of op zijn minst één van de centrale doelen. Maar in een totalitaire staat valt het algemeen belang samen met de wil van het volk. Anders, 'de wil' van 'het volk', die bepaald kan worden en die eenduidig is, *is* het algemeen belang. Vertegenwoordigers in dit systeem zijn verworpen tot pure gedelegeerden; mandaatpolitici die niet kunnen afwijken van wat hen wordt opgedragen. Daartoe bestaat in dit systeem ook geen noodzaak. De premisse is immers dat de wil van het volk het enige juiste is, en ook kan worden uitgevoerd. De totalitaire staat is de incarnatie van deze wil.

Hoofdstuk 2: Drie visies op de crisis

De verschillende verschijnselen die leiden tot het spreken over een crisis in de representatieve democratie hebben geleid tot verschillende interpretaties van deze eventuele crisis. In dit hoofdstuk zullen drie visies op de crisis binnen de representatieve democratie worden besproken. Gekozen is voor drie theorieën die een structureel andere visie hebben op de 'crisis' en haar eventuele oorzaken.

De eerste theorie, van Bernard Manin, stelt dat de fundamenten van de representatieve democratie nog functioneren, en dat de democratie slechts aan de oppervlakte veranderingen doormaakt. Deze theorie, die geen crisis signaleert in de representatieve democratie maar slechts een perceptie van crisis die veroorzaakt wordt door die oppervlakkige veranderingen, zal behandeld worden in paragraaf 2.1. In paragraaf 2.2 komt de tweede theorie, van Claude Lefort, aan bod. Deze stelt dat er wel een crisis is, en ziet deze als een keerpunt. De crisis komt voort uit een botsing tussen de werking van de huidige samenleving en de manier waarop de representatieve democratie zou moeten werken. Dit veroorzaakt een probleem op systeemniveau. De derde theorie, behandeld in paragraaf 2.3, stelt dat de hang naar verandering in de fundamenten van de representatieve democratie de samenleving juist in gevaar brengt. Ook Chantal Mouffe gelooft dat de representatieve democratie in crisis verkeert en ziet een botsing tussen de manier waarop de representatieve democratie functioneert en de eisen die op abstracter niveau aan de werking van de representatieve democratie gesteld worden. Het verschil is echter dat deze theorie een bepaalde staat van crisis als inherent aan de representatieve democratie beoogt en stelt dat pogingen om deze crisis op te lossen gevaarlijk zijn en leiden tot een instabiele samenleving en debet zijn aan de crisis binnen de representatieve democratie.

De gekozen theorieën zijn zeker niet uitputtend en vertegenwoordigen niet alle theorieën die er bestaan over een eventuele crisis in de representatieve democratie, maar beslaan door hun compleet uiteenlopende ideeën over de crisis een groot deel van het spectrum. De (representatieve) democratie is opgebouwd uit twee componenten: het is een set normatieve idealen die tot uiting komen in een collectieve besluitvormingsprocedure. Deze componenten zijn wederzijds afhankelijk; hoe de collectieve besluitvormingsprocedure wordt ingevuld is afhankelijk van de interpretatie van de set normatieve idealen, en andersom. Deze componenten komen enerzijds tot uiting in de vestiging van bepaalde instituties en anderzijds door politieke representatie. Besluitvormingsprocedures die rechtdoen aan de leidende idealen van de samenleving dienen zoveel mogelijk geïnstitutionaliseerd te worden. Politieke representatie heeft daarnaast twee kanten: aan de ene kant dienen representanten de (abstracte) idealen die een samenleving leiden te vertegenwoordigen, en aan de andere kant dienen zij de concrete wensen en belangen van burgers te representeren.

2.1 De crisis binnen de representatieve democratie als misleidende perceptie

De eerste theorie die hier besproken zal worden bestrijdt dat de representatieve democratie in een staat van crisis verkeert. Bernard Manin (1997: 193) stelt dat de staat van de representatieve democratie slechts de staat van de samenleving verbeeldt; hij erkent het bestaan van de *symptomen* die ertoe leiden dat mensen in termen van een crisis zijn gaan denken: de volatiliteit van de kiezer, het meer en meer aandacht schenken aan de persoon van de partijleider ten koste van het programma en het bestaan van een soort 'kloof' tussen politici en gewone burgers, die zich uit door

apart taalgebruik en cultuur. Waarin Manin echter verschilt van de theorieën die hierna besproken zullen worden, is dat hij niet gelooft dat deze symptomen voortkomen uit een daadwerkelijke crisis op het gebied van de representatieve democratie zelf.

De onderliggende waarden van de representatieve democratie zijn voor Manin nog gelijk aan wat ze altijd geweest zijn; representatieve democratie is nog altijd een vorm van regeren van elites over het volk. Deze elites onderscheiden zich alleen op een andere manier van het volk dan dat ze vroeger hebben gedaan; “[w]hat we are witnessing today is not a departure from the principles of representative government, but a change in the types of elites that are selected” (1997: 220). Op dit moment verbeeldt de representatieve democratie dan ook geen staat van crisis, maar slechts “the rise of a new elite and the decline of another” (ibid.: 232).

De kloof tussen burger en politiek, zoals die in het vorige hoofdstuk besproken is, zal tijdens een periode van overgang als deze extra gevoeld worden. Men heeft een bepaalde elite gekend, waarmee, hoewel ook deze op afstand stond van het gewone volk, een bepaalde vorm van identificatie bestond. Met deze nieuwe elite bestaat zo’n band nog niet, en men zal zich tegen deze nieuwe elite dan ook af proberen te zetten en deze afdoen als niet legitiem. Later in dit hoofdstuk zal daar dieper op worden ingegaan.

In het verleden is representatieve democratie door de genoemde afstand tussen het volk en de regerende elite vaak neergezet als de tegenstelling van (directe) democratie. Jean-Jacques Rousseau, bijvoorbeeld, vond niets vrij aan een volk dat zich ‘onderwerpt’ aan representatie: “[The people are] free only during the election of the members of Parliament. Once they are elected, the populace is enslaved; they are nothing” (Rousseau 1987ed: 74). De wil van het volk kan volgens hem niet gerepresenteerd worden; het is de wil van het volk in zijn geheel, of geheel iets anders.

Manin is het expliciet oneens met deze stelling. Volgens hem kent representatieve democratie inderdaad deels ondemocratische elementen, maar worden deze juist gecombineerd met democratische elementen (Manin 1997: 236-7). David Plotke (1997: 19) drukt zich zelfs nog sterker uit: voor hem is representatie “not an unfortunate compromise between an ideal of direct democracy and messy modern realities, [but] crucial in constituting democratic practices”. Een systeem van representatieve instituties geeft regeringsinvloed aan het volk. Manin is van mening dat de representatieve democratie in vele vormen kan bestaan, maar de institutionele arrangementen moeten om het systeem te laten functioneren altijd voldoen aan vier principes. Deze principes zijn geen abstracte idealen, maar concrete institutionele arrangementen die noodzakelijk zijn voor het functioneren van een representatieve democratie. (ibid. 4-5). Aan de beschrijving van deze principes en de huidige variant van de representatieve democratie zal extra aandacht worden besteed omdat beide van belang zijn voor het beantwoorden van de hoofdvraag.

Manin’s benadering stelt slechts minimale eisen aan hoe een representatieve democratie moet worden ingericht. Juist deze minimalistische benadering brengt ons volgens hem terug naar de fundamentele van wat representatieve democratie zou moeten zijn en stelt ons als zodanig in staat beter te reflecteren op de crisis in de representatieve democratie.

2.1.1 De principes van representatieve democratie

Het eerste en wellicht meest belangrijke principe van de representatieve democratie is voor Manin de *gedeeltelijke autonomie van vertegenwoordigers*. In een representatieve democratie bestaan volgens hem maar twee belangrijke verboden: “imperative mandates and discretionary revocability of representatives (recall)” (Manin 1997: 163). Jeremy Bentham stelde al dat er binnen de representatieve democratie maar één moment van instructie en afrekening van kiezer jegens vertegenwoordiger kon bestaan, en dat was het moment van (her)verkiezing;

To the Constitutive authority it belongs, among other things, to depute and locate [...] the members composing the Legislative; and eventually [...] to dislocate them: but not to give direction, either individual or specific, to their measures, nor therefore to reward or punish them: except in so far as relocation may operate as reward, and dislocation as punishment

(Bentham, 1843)

Het begrip ‘verkiezingsbelofte’, dat door oppositiepartijen vaak wordt gebruikt om aan te duiden dat regeringspartijen afwijken van de plannen waarmee zij campagne gevoerd hebben om verkiezingen te winnen, wordt daarmee een hol begrip. Het systeem van representatieve democratie wordt onwerkbaar wanneer de nadruk te veel wordt gelegd op zoiets als echte, harde beloftes aan de kiezer, waaraan een partij zich bindt.

Ook andere theoretici, waaronder Hanna Pitkin (1967), zien het belang van een gedeeltelijke vrijheid van handelen voor de vertegenwoordiger. De verantwoordelijkheid van een vertegenwoordiger is tweeledig; haar handelingen dienen “[to] safeguard the capacity of the represented to authorize and to hold their representatives accountable *and* [to] uphold the capacity of the representative to act independently of the wishes of the represented” (Dovi 2006: 1). Dit wordt door Pitkin (1967: 144-7) de ‘mandate-independence controversy’ genoemd. Aan de ene kant van het spectrum zijn er de mandaattheoretici; zij die geloven dat representatie voortkomt uit het letterlijk naleven van het mandaat van de kiezer. Zij zien de vertegenwoordiger als een gedelegeerde. Aan de andere kant van het spectrum stellen de onafhankelijkheidstheoretici, zoals Schumpeter, dat wanneer een vertegenwoordiger verkozen is hij in complete vrijheid mag handelen. Een vertegenwoordiger is voor hun een vertrouweling. Representatie dient deze twee begrippen te incorporeren. Een vertegenwoordiger moet een zekere mate van handelingsvrijheid hebben, anders wordt representatie als activiteit overbodig. Aangezien het besluit toch al per mandaat genomen is, is er niemand nodig om dat besluit nog te vertegenwoordigen. Aan de andere kant kan de vertegenwoordiger niet compleet onafhankelijk handelen, anders staat hij niet meer voor zijn kiezers, die in zijn handelingen centraal dienen te staan.

De spanning die tussen deze twee elementen bestaat, treedt onvermijdelijk ooit op de voorgrond tijdens het proces van representatie. Dat hoeft geen probleem te zijn, zo lang vertegenwoordigers maar zorgen dat ze te allen tijde aan hun kiezers kunnen uitleggen *waarom* hun besluit verschilt van de meningen en belangen van de kiezer (ibid.: 210). De ‘kloof’ tussen burger en politiek geeft juist precies die afstand, of het verschil, aan tussen de wensen en belangen van burgers en de acties die representanten in hun naam ondernemen. Een gebrek aan kloof tussen burger en politiek wil dan ook zeggen dat de gedeeltelijke autonomie, die Manin en Pitkin (met anderen) noodzakelijk achten voor het functioneren van de representatieve democratie, er niet is; de wensen

en belangen van de burger dienen immer één op één vertaald te worden in de acties van de vertegenwoordigers. Deze manier van politiek bedrijven is evident onmogelijk en daarnaast ook niet wenselijk. Zoals gezegd is er met een één op één vertaling van wensen en belangen van burgers geen representatie meer over, maar slechts een mandaat.

Daarnaast wekt het op willen lossen van de 'kloof' de indruk dat het mogelijk is om één algemene wil van het volk te bepalen en die te vertalen in beleid. Er zijn echter te veel verschillende visies op een correcte invulling van het algemeen belang. Deze kunnen onmogelijk allemaal tegelijk ten uitvoer worden gebracht in het beleid. In het vorige hoofdstuk is reeds besproken dat populistten suggereren dat dit mogelijk zou zijn. Een regering die claimt de 'wil van het volk' te kennen, en deze om te kunnen zetten in beleid, is niet langer democratisch, maar totalitair. Pluraliteit is een onvermijdelijke aanwezigheid in de samenleving.

Het is dus noodzakelijk dat er een 'kloof' bestaat tussen de wensen en belangen van de kiezer en de acties van de vertegenwoordiger. Deze kloof geeft de vertegenwoordiger ruimte om compromissen te smeden, om naar eigen idee voorrang te geven aan bepaalde belangen (om bijvoorbeeld op korte termijn impopulaire maatregelen te nemen die op de lange termijn beter zijn voor het algemeen belang) en om in te spelen op onverwachte gebeurtenissen die om direct handelen vragen. Zo lang er in de representatieve democratie een moment bestaat waarop de vertegenwoordiger zich moet verantwoorden voor zijn acties, bijvoorbeeld aan de hand van verkiezingen, is deze ruimte, en dus de kloof tussen burger en politiek, legitiem.

Belangrijk om te zien is dat degenen die wijzen naar de kloof tussen burger en politiek als (belangrijkste) oorzaak voor de crisis in de representatieve democratie, niet wijzen naar het falen van het *systeem*, maar naar de actoren die binnen dit systeem opereren. Het democratisch systeem aan sich functioneert naar behoren, het zijn de machthebbers die niet aan de voorwaarden van dit systeem zouden voldoen. Interessant in deze context is het bijvoorbeeld om te kijken naar de Partij voor de Vrijheid in Nederland. Aan de ene kant wordt Nederland genoemd als een prachtig land, en de democratie als het beste systeem, maar aan de andere kant zijn het de elites, zowel in Nederland als in Brussel, die het land en het systeem kapot maken (PVV verkiezingsprogramma 2010). In die zin kan het kloofdenken dus worden gezien als een bevestiging van het systeem (Van Schie 2002: 3).

Bovendien wordt de kloof tussen de meningen en belangen van burgers en de uitkomsten van besluitvorming deels gemitigeerd door een belangrijk kenmerk van de representatieve democratie: het idee dat burgers kunnen leven met de uitkomsten van beleid, en van verkiezingen, omdat zij weten dat zij opnieuw een eerlijke kans zullen krijgen. "[T]he ineliminable gap between the particular preferences of individual citizens and the outcome of the democratic process, testifies of the non-ideal nature of this outcome as an only temporary interpretation of the common good" (Rummens 2011: 9). Politiek is strijd, en representatie van verschillende opvattingen die leven in een samenleving over de correcte invulling van het algemeen belang en de leidende principes van die samenleving, zal altijd gepaard moeten gaan met een kloof tussen het beleid en die afzonderlijke opvattingen.

Het grootste verschil tussen directe en representatieve democratie is dus niet alleen het delegeren van regeren van 'het volk' naar een representatie daarvan, het is ook de gedeeltelijke onafhankelijkheid die vertegenwoordigers genieten ten opzichte van hun kiezers. De 'mandate-independence controversy' zal altijd bestaan, en het is absoluut noodzakelijk dat een

vertegenwoordiger een zekere mate van onafhankelijkheid behoudt, maar het is daarbij ook van groot belang dat de vertegenwoordiger al zijn acties weet uit te drukken in termen van het algemeen belang. Alleen dat voorkomt dat de afstand die burgers voelen tot hun vertegenwoordigers niet problematisch wordt.

Het belangrijkste middel dat kiezers in een representatieve democratie hebben om hun mening te laten gelden en beleid te beïnvloeden is *regelmatige verkiezing van vertegenwoordigers*, het tweede principe dat een representatieve democratie leidt. Het aanwijzen van vertegenwoordigers alleen is niet genoeg; het gaat evenzeer om een regelmatige herhaling daarvan. (Her)verkiezing staat dan ook vrijwel altijd centraal in de overwegingen van vertegenwoordigers, ook al zullen zij dat niet gauw toegeven.

Voor het functioneren van de representatieve democratie is het verloop van tijd een essentieel ingrediënt is (Manin 1997: 176). Verkiezingen op regelmatige intervallen zorgen kiezers hun vertegenwoordigers af kunnen rekenen op gevoerd beleid en of dat volgens de kiezer in voldoende mate overeen is gekomen met de plannen waarmee eerder tijdens de periode voorafgaand aan de verkiezingen campagne werd gevoerd. Daarnaast kunnen verkiezingen door kiezers gebruikt worden als een manier om bepaald beleid juist geïmplementeerd te zien worden.

Echter, de notie van verkiezingen *alleen* is vaak niet genoeg. Kiezers beïnvloeden beslissingen omdat hun vertegenwoordigers verwachten dat ze tijdens verkiezingstijd met terugwerkende kracht beoordeeld zullen worden op die beslissingen. Maar deze invloed is beperkt, bijvoorbeeld door tijdsduur tussen beslissing en verkiezingen en het belang wat kiezers aan bepaalde beslissingen hechten. Daarnaast geeft het burgers weinig tot geen ruimte tot eigen initiatief, en het vergroot de kans dat politici slechts naar een mandaat moeten handelen.

De derde voorwaarde die aanwezig moet zijn voor legitieme representatieve democratie is dan ook *vrijheid van publieke opinievorming*; de vrijheid die burgers hebben om buiten de controle van de regering meningen te vormen in de publieke ruimte. Daarvoor zijn volgens Manin (1997: 167-8) twee elementen nodig: toegang tot politieke informatie en openbaarheid van parlementaire besluitvorming enerzijds, en anderzijds de vrijheid om politieke opinie op elk gewenst moment te kunnen ventileren en niet alleen tijdens verkiezingen. De vrijheid van meningsuiting in de publieke ruimte is de aanvulling op de relatieve autonomie van vertegenwoordigers; de manier waarop kiezers tussen verkiezingen in wél hun mening kunnen laten horen aan hun vertegenwoordigers, zonder dat er voor die laatste directe gevolgen aan verbonden zijn. Dit heeft verschillende voordelen; mensen voelen zich meer verbonden met elkaar als ze merken dat ze niet alleen staan in hun mening, durven deze eerder te uiten en zich te verbinden, en ook de verbondenheid met vertegenwoordigers wordt vergroot als deze laten zien de mening van hun kiezers serieus te nemen.

De laatste jaren wordt de opiniepeiling als expressie van politieke meningen ook steeds belangrijker. Opiniepeilingen geven een stem aan die mensen die zich anders wat minder snel zouden organiseren. Manin waarschuwt wel dat meningen in de publieke ruimte, en vooral opiniepeilingen, geen 'zuivere' meningen zijn (1997: 170-3), in die zin dat zij vrijwel nooit spontaan ontstaan maar altijd het gevolg zijn van een specifieke, gesloten vraag (in het geval van opiniepeilingen) of het initiatief van een kleine, (politiek) actieve groep. Maar zelfs dan is het voor beleidsmakers zinvol om naar deze opinies te luisteren, omdat ze grote weerklank onder de kiezers kunnen vinden.

De vierde voorwaarde voor representatieve democratie is *besluitvorming aan de hand van 'trial by discussion'*. Dit is een moeilijker definieerbare voorwaarde dan de anderen, omdat “[t]he notion of discussion is more elusive, the phenomena it denotes harder to pin down” (Manin 1997: 197) en is daardoor meer onderhevig aan willekeur dan de andere basisprincipes, die gemakkelijker te definiëren en identificeren zijn. Ik zal hier Manin’s definitie volgen. De grenzen die hij stelt aan het begrip zouden ook anders getrokken kunnen worden, maar hij kiest hier wederom voor een minimale definitie waar alleen de fundamentele aspecten van het begrip in betrokken worden, wat het open laat voor verschillende interpretaties, zodat het past binnen de minimale fundamentele eisen die hij stelt aan de representatieve democratie. Discussie is voor Manin “a type of communication in which at least one of the parties (a) seeks to bring about a change in the other party’s position, and (b) does so using propositions that are impersonal or relate to the long-term future” (ibid.: 198).

De eerste voorwaarde heeft betrekking op het ‘element of persuasion’ dat bij alle politieke discussies aan bod komt; de belangrijkste functie van een politieke discussie is het bereiken van een bepaalde overeenstemming, en het is precies deze voorwaarde die deze vorm van discussie voor hem onderscheidt van andere vormen⁹. De tweede voorwaarde betreft het gebruik van rationele argumentatie, die voor politieke discussie noodzakelijk is (ibid.). Deze heeft zoals gezien een niet persoonlijk karakter – het gaat in de discussie niet over de individuen in de discussie zelf, hoogstens over de burgers van een staat specifiek die zij op dat moment vertegenwoordigen – of is gericht op de gevolgen op de lange termijn¹⁰. Deze kenmerken vragen om rationele argumentatie. Men kan niet zo maar gevolgen op de lange termijn verzinnen – om beleid te rechtvaardigen, moeten argumenten zo veel mogelijk ondersteund worden door feiten en zo breed mogelijk gedragen kunnen worden.

Discussie is altijd een belangrijk deel geweest van representatieve democratie, maar het is niet zo dat, zoals soms beweerd wordt, representatieve democratie ‘government by discussion’ is. Beleid en wetten komen niet voort uit debat, maar uit overeenstemming, uit beslissing. De manier om tot die beslissing te komen is door discussie. Pas na ‘trial by discussion’ kunnen besluiten over beleid genomen worden. “[N]o proposal can acquire the force of public decision unless it has obtained the consent of the majority after being subjected to trial by discussion” (ibid.: 190).

2.1.2 De evolutie van representatieve democratie

Manin betoogt dat de representatieve democratie in de laatste twee eeuwen enorme veranderingen heeft ondergaan, waarvan de twee grootste de invoering van het algemene kiesrecht en het daarbij horende ontstaan van de massapartijen zijn geweest (Manin 1997: 193-4). Deze verandering zorgde voor een verandering in interpretatie van representatie, nu “understood as a link

⁹ Deze notie van discussie wordt overigens niet door iedereen gevolgd. Jürgen Habermas, bijvoorbeeld, stelt dat een discussie altijd bestaat uit het doen van waarheidsuitspraken met als doel de ander te overreden, of deze discussie nu een politiek karakter heeft of niet.

¹⁰ Hoewel ook Manin hier gebruik maakt van het woord ‘of’, zijn deze twee kenmerken niet wederzijds uitsluitend. Een propositie die betrekking heeft op een bepaalde invulling van het algemeen belang en de lange termijn betreft – zie bijvoorbeeld discussie over milieumaatregelen, is juist sterker dan een propositie die slechts één van deze kenmerken draagt.

between two terms – that is to say, both the qualitative relationship as between representer and represented ... and the relationship between the wishes of the governed and the decisions of the governors” (ibid.). Zoals gezien wordt deze link in het hedendaagse denken over representatieve democratie als essentieel beschouwd, maar deze veranderingen zijn gepaard gegaan met groot verzet. Van het eind van de 19de eeuw tot begin 20ste zagen verschillende auteurs deze veranderingen als indicatoren voor een crisis van representatie (Manin 1997: 195). Sommige politici beschouwden het ‘verdeelde’ partijsysteem als een bedreiging voor de democratie en het verlies van vrijheid dat de politici ervoeren ten opzichte van het meer bindende partijstelsel werd als een bemoeilijking van het maken van beleid gezien.

Na een tijdje, echter, zagen zij dat er naast het beëindigen van het systeem zoals het eerder was geweest, een nieuw soort systeem van representatie was opgekomen, dat aangeduid kon worden als ‘partijdemocratie’. Deze nieuwe vorm van representatie heeft vervolgens ook de nodige veranderingen doorgemaakt en uiteindelijk geleid naar weer een nieuwe vorm van representatieve democratie, die Manin publieksdemocratie noemt. De geschiedenis van de representatieve democratie typeert hij dan ook als “a sequence of three forms separated by two breaks” (Manin 1997: 197).

Ook de laatste jaren zijn er dus veranderingen gaande in de vorm van representatieve democratie die dominant gaat zijn. Het belangrijkste symptoom van deze veranderingen is de volatiliteit van de kiezer. Zoals reeds besproken is, is de kiezer niet langer trouw aan een partij zoals hij dat ooit was. Kiezersonderzoeken (NKO 2010) laten zien dat de politieke voorkeur van de hedendaagse kiezer niet samenhangt met sociale, culturele of economische scheidslijnen. De vorm van representatie die nu in opkomst is noemt Manin ‘audience democracy’: publieksdemocratie. In deze vorm van representatieve democratie is het politieke proces vergelijkbaar met “a sequence of staged events in which actors interact over the meaning of events and over how to move on” (Hajer 2009: 66). Volgens Hajer heeft het huidige politieke proces veel theatrale elementen en is de kiezer het publiek. Dat wil overigens niet zeggen dat het publiek slechts ‘kijkt’, het neemt ook op een andere manier deel, als in een interactieve theatervoorstelling.

De oorzaak van deze veranderingen is tweeledig (Manin 1997: 220-1): allereerst hebben de massamedia, en zeker het internet, bijgedragen aan de personalisering van de communicatie tussen kiezer en vertegenwoordiger. Die laatste heeft nu verschillende middelen tot zijn beschikking om zijn boodschap uit te dragen, zonder tussenkomst van de partij. De populairste Nederlandse politici communiceren direct met hun tienduizenden volgers via Twitter en Facebook, en vragen ook om input van hun volgers. Ten tweede is door toenemende internationale interdependentie de invloed van de politiek de afgelopen jaren gegroeid waardoor de gevolgen van de beslissingen die een politicus neemt verstrekkender zijn geworden. Tegelijkertijd is de wereld waarin hij opereert vele malen complexer geworden en krijgt hij vaker te kampen met onverwachte en onvoorspelbare situaties. Dat zorgt ervoor dat hij zich minder wil vastpinnen op voorbedachte standpunten. De kiezer selecteert vervolgens, bij gebrek aan vaste standpunten, haar vertegenwoordiger op basis van persoonskenmerken. Dat heeft ook tot gevolg dat een kiezer op verschillende niveau’s voor verschillende partijen stemt (ibid.: 222).

Ook deze keer gaan deze veranderingen gepaard met een gevoel van crisis. Steeds meer burgers voelen zich ‘niet gehoord’ en ‘niet gerepresenteerd’ door de politici in het parlement. De enige

manier hoe we erachter kunnen komen of dit gevoel van crisis daadwerkelijk voortkomt uit een afbreuk van de fundamentele pijlers van de representatieve democratie, is door wederom te kijken naar de fundamentele voorwaarden waaraan representatie moet voldoen en in hoeverre dit systeem daaraan voldoet.

- Gedeeltelijke autonomie van vertegenwoordigers

Eén van de verwijten die de politiek de laatste jaren vaak krijgt is dat politici veelal een te simplistisch beeld van de werkelijkheid projecteren, met een daarop aansluitend plan waarop kiezers kunnen stemmen. Maar deze vereenvoudigde weergave van zaken is van belang om twee redenen. Ten eerste is het voor veruit het grootste deel van de kiezers gewoonweg niet mogelijk om alle technische details van een representatieve democratie te vatten. In een partijdemocratie is dat niet zo'n probleem, omdat kiezers dan hun stem grotendeels baseren op een gevoel van klasse-identiteit. De vereenvoudigde weergave geeft de kiezer van nu op een andere manier een stemkompas (Manin 1997: 225-6). In de tweede plaats leven politici zoals gezien vandaag de dag in een steeds complexer wordende wereld, waardoor het doen van verkiezingsbeloften in toenemende mate lastig wordt. Dit geeft vertegenwoordigers echter weer meer ruimte in de onderhandelingsfase in het parlement. Hoewel er natuurlijk nog bepaalde beloften worden gedaan voor de verkiezingen, dringt het bij kiezer én vertegenwoordiger steeds meer door dat steeds veranderende omstandigheden gebaat zijn bij flexibiliteit. De gedeeltelijke autonomie van vertegenwoordigers valt in dit type representatie dan ook samen met precies die ruimte; zij zijn gekozen op basis van een vaag beeld van wat er gedaan moet worden, een beeld dat open staat voor verschillende interpretaties (ibid. 228).

- Regelmatige verkiezing van vertegenwoordigers

Een verschuiving die op dit gebied heeft plaatsgevonden, noemt Manin "[t]he personalization of electoral choice" (1997: 219). Partijen spelen nog steeds een centrale rol; zij zijn nog steeds het platform om gekozen te worden, maar krijgen toenemend een instrumentele rol toebedeeld ten opzichte van het individu dat gekozen wil worden. De relatie tussen kiezer en vertegenwoordiger wordt daardoor weer van meer persoonlijke aard, zoals binnen het parlementarisme. In de publieksdemocratie heerst de mediaexpert (ibid.: 220), wiens track record belangrijker wordt dan de partij waar hij of zij uit voortkomt.

Nie, Verba en Petrocik (1979: 319) stellen daarnaast dat de kiezer afwachtender is geworden: "[t]he political behaviour of the electorate is determined not solely by psychological and social forces, but also by the issues of the day and by the way in which candidates present those issues". Waar kiezers ooit bepaalden wat belangrijk was in verkiezingen, wordt die macht nu meer en meer overgeheveld naar de politicus zelf. Vandaar de term 'audience democracy'; er wordt een onderscheid gemaakt tussen "those who propose the terms of choice and those who make the choice" (Manin 1997: 222-6). Elke samenleving kent natuurlijk nog steeds bepaalde scheidslijnen, maar het is zelden nog zo dat er één of twee de samenleving bepalen. Politici spelen hierop in door te bepalen op welke scheidslijn zij hun strategie richten. Opiniepeilingen en verkiezingen laten vervolgens zien hoe effectief deze keuze was. Het type politicus wat hier de elite vormt is het type dat het best om kan gaan met de politieke arena als een theater. Hij is degene die zijn publiek het best weet te 'boeien' met de door hem gekozen nadruk op bepaalde issues en zo het vertrouwen van zijn kiezers weet te winnen.

- Vrijheid van publieke meningsuiting

In de tijd van partijdemocratie vielen publieke opinievorming en opinievorming in het parlement grotendeels samen, door het feit dat de politiek ook een grote invloed had op buitenparlementaire opinievorming als lobbygroepen en de pers (Manin 1997: 229-30). Door de opkomst van internet en digitale media is deze invloed sterk geslonken. In navolging van deze ontwikkelingen zijn ook kranten en andere 'oude' media een toon gaan voeren die, hoewel niet puur objectief, los is komen liggen van partijlijnen. De vorming van publieke opinie gaat niet meer aan de hand van partij- of scheidslijnen, maar per kwestie en parlementaire en non-parlementaire meningen kunnen dus in grote lijnen verschillen.

Door deze verschillen heeft de opiniepeiling enorm aan invloed gewonnen. Het is de meest gemakkelijke manier voor politici om te kijken hoe op verschillende kwesties wordt gereageerd door burgers. Ook peilingen werken volgens het principe van de publieksdemocratie; in een relatief onafhankelijke rol bepalen zij aan de hand van vraagstellingen welke issues een belangrijke rol spelen en welke een minder belangrijke (Manin 1997: 230-1). Een belangrijke rol die opiniepeilingen daarnaast spelen, is dat zij een stem aan een groep potentiële kiezers die anders in de non-parlementaire ruimte niet het initiatief nemen om hun wensen kenbaar te maken. Daardoor zorgen ze voor een vreedzame manier voor burgers om hun opinie te uiten, zeker binnen sterk gepolariseerde kwesties.

- Besluitvorming aan de hand van 'trial by discussion'

Net als in een systeem van partijdemocratie is ook in de publieksdemocratie het parlement niet de plek waar de voornaamste deliberatie plaatsheeft. Stemmen binnen het parlement gebeurt nog steeds volgens de partijlijn, en onderhandelingen vinden vooral plaats tussen de regering en verschillende belangengroepen. Maar de volatiliteit van het electoraat groeit nog steeds, waardoor een groeiend aantal kiezers zich niet snel zal verbinden aan een belangengroep of een politieke partij. Deze zwevende kiezers zijn daarnaast steeds beter geïnformeerd. Daardoor wordt de discussie vaker en vaker direct met het publiek zelf gevoerd; "[t]hus, the form of representative government that is emerging today is characterized by a new protagonist of public discussion, the floating voter, and a new forum, the communication media" (Manin 1997: 232).

2.1.3 Geen crisis in de representatieve democratie?

Om een representatieve democratie als legitiem aan te duiden, moet ze op zijn minst voldoen aan de vier voorwaarden die eerder gesteld zijn. De huidige vorm van representatieve democratie, de publieksdemocratie, voldoet aan die voorwaarden. Concluderend, stelt Manin (1997: 232), moeten we ons dan ook bedenken dat

[w]hat is today referred to as a crisis of political representation appears in a different light if we remember that representative government was conceived in an explicit exposition to government by the people, and that its central institutions have remained unchanged

De veranderingen die de representatieve democratie de laatste jaren heeft doorgemaakt, laten zien dat er een soort golfpatroon aan het werk is. Het gevoel van crisis komt eens in de zo veel

jaar weer op, maar ligt expliciet niet op het gebied van de representatieve democratie *zelf*. “The rise of a new elite and the decline of another” geeft ons het *gevoel* dat representatie niet meer zo functioneert als het zou moeten, terwijl we volgens Manin slechts tijd nodig hebben om ons te verzoenen met een nieuw soort elite, in dit geval, ‘de media-expert’.

Toch lijkt deze conclusie wat onbevredigend en snel getrokken. Er heerst wel degelijk een gevoel van crisis, zo geeft ook Manin toe. Volgens hem komt dat gevoel echter voort uit het feit dat mensen teleurgesteld zijn in het verloop van de geschiedenis, die anders is uitgekapt dan verwacht. De hoop dat de kloof tussen burger en politiek verkleind wordt, hoe terecht of onterecht ook, bestaat nog steeds, en kiezers lijken steeds vaker teleurgesteld dat dit niet gebeurt. Hier lijkt Manin dus impliciet aan te nemen dat er wellicht *binnen* de representatieve democratie een probleem ontstaat. De volgende theorieën die besproken zullen worden gaan ook uit van deze premisse, hoewel allebei op een andere manier.

2.2 De crisis in de representatieve democratie als keerpunt

De tweede theorie die hier besproken zal worden stelt dat er een crisis bestaat binnen de representatieve democratie. Deze theorie ziet de crisis als keerpunt. Het systeem waarmee wij werken kan niet meer voldoen in de huidige samenleving. Het probleem dat door deze incompatibiliteit wordt veroorzaakt ligt op systeemniveau, en zal alleen met een ingrijpende verandering in het functioneren van de representatieve democratie opgelost kunnen worden. Claude Lefort en Pierre Rosanvallon zijn de leidende theoretici die deze visie onderschrijven.

Lefort’s startpunt is dat een samenleving geregeerd wordt door twee componenten, waartussen een spanning bestaat. Enerzijds wordt de samenleving geleid door abstracte principes, een ‘logica’, zoals gelijkheid of mensenrechten, die niet zo zeer bestaan in de realiteit, maar deze wel voor een zeer belangrijk deel vormgeven. Samenlevingen kunnen aan de hand van de invulling van deze specifieke abstracte principes tegen elkaar afgezet worden¹¹. Aan de andere kant is er de concrete dagelijkse realiteit en de handelingen die daarin worden ondernomen door kiezers en vertegenwoordigers (Thompson 1986: 20). Het gaat hier om de daadwerkelijke staatsinrichting, de beslissingen die worden genomen en het beleid dat wordt geformuleerd om de leidende principes op een gewenste manier in te vullen, et cetera. Lefort noemt dit het onderscheid tussen ‘het symbolische’ en ‘het echte’.

Politieke representatie speelt in Lefort’s visie de rol van ‘mediator’; representatie is de verbinding tussen deze twee componenten, de concretisering van abstracte principes naar realiteit: er moet altijd iets of iemand zijn die de onzichtbare principes van de samenleving op een bepaalde manier zichtbaar maakt, vertegenwoordigt. Representatie is op die manier een spiegel voor de samenleving. Lefort ziet dus de vertegenwoordiging van de abstracte, leidende principes binnen een samenleving als belangrijkste component van politieke representatie.

¹¹ Zo maakt Lefort bijvoorbeeld veelvuldig gebruik van het verschil tussen een democratische en een totalitaire samenleving. De logica’s van deze staatsinrichtingen zijn volgens Lefort tegenpolen, onder andere door de invulling die ze geven aan begrippen als volkssoevereiniteit (Lefort 1992ed)

Volgens Lefort is het voornaamste kenmerk van de representatieve democratie de plek die zij geeft aan de macht; “[t]he legitimacy of power is based on the people; but the image of popular sovereignty is linked to the image of an empty place, impossible to occupy, such that those who exercise public authority can never claim to appropriate it” (Lefort 1986: 279). Macht binnen de representatieve democratie is dus gebaseerd op een tegenstelling: de macht gaat uit van het volk, maar aan de andere kant ligt de macht bij niemand permanent. Representatieve democratie bestaat bij de gratie van deze tegenstelling. Er is niemand van nature voorbestemd om de macht te hebben in een representatieve democratie en de plek van de macht wordt steeds opnieuw, tijdelijk, ingevuld (Lefort 1992ed:21). De plek van de macht wordt steeds tijdelijk bezet door verschillende representaties, of interpretaties, van de invulling van de abstracte principes die een samenleving leiden. In andere systemen wordt de plek van de macht wél expliciet opgevuld, bijvoorbeeld door een monarch (Weymans 2005: 268), of door een totalitair leider die zich vereenzelvigd met de staat.

Pogingen om de tegenstelling op te lossen, door de macht expliciet in handen te leggen van een bepaalde groep of persoon, of door de plek van de macht echt leeg te laten, zorgen ervoor dat de representatieve democratie niet langer kan functioneren. Wanneer de plek van de macht niet alleen symbolisch maar ook echt leeg wordt, zal legitimiteit van beleid verdwijnen (Lefort 1992ed: 21). Dit kan onder anderen gebeuren wanneer vertegenwoordigers het algemeen belang, de principes die de samenleving leiden, te veel uit het oog verliezen en wanneer zij zich te strak naar het mandaat van een *specifieke* groep van kiezers gaan gedragen. Dan is de samenleving niet langer een samenleving, maar een verzameling van particuliere belangen. Op zo’n moment vindt slechts representatie van eigenbelang plaats en is representatie niet langer de vertaling van specifieke wensen en belangen in termen van het algemeen belang. De plek van de macht blijft dan leeg, wordt zelfs niet meer tijdelijk gevuld, en representatie verliest dan haar functie. Dat wil zeggen, ze kan niet langer dienen als de vertaler tussen abstracte principes en concreet beleid.

Wanneer echter de plek van de macht permanent gevuld wordt, wil dat zeggen dat de wil van het volk vereenzelvigd wordt met de plek van de macht. Zoals in het populisme wordt dan verondersteld dat de wil van het volk kenbaar en generaliseerbaar is en dat deze direct vertaald kan worden in beleid. Ook dan verliest representatie haar functie. In een representatieve democratie kan de plek van de macht alleen ‘symbolisch’ gevuld worden. Dat symbolische komt voort uit het tijdelijke en steeds gecontesteerde beroep dat democratische politici doen op de plek van macht. Lefort gelooft dan ook dat consensus binnen een staat onmogelijk is, en de zoektocht ernaar zelfs ongewenst, omdat dat de weg vrijmaakt voor een systeem dat niet langer democratisch is, maar totalitair (Weymans 2005: 269). Pluraliteit is een onvermijdelijke factor in de samenleving. De pluraliteit dient vorm te krijgen aan de hand van debat over de invulling van abstracte principes binnen verschillende politieke instituties. Lefort (1986: 28) noemt dit ‘symbolisch conflict’, als legitieme tegenhanger van ‘reëel conflict’ zoals een burgeroorlog.

Aan het model van Lefort gaan twee assumpties vooraf (Weymans 2005: 276); ten eerste mag discussie bestaan in de samenleving over de reële invulling van abstracte principes, maar dit moet altijd gebeuren in naam van (een betere invulling van) dit abstracte principe. Particuliere belangen mogen hierbij niet de doorslag geven. Ten tweede spelen instituties als politieke partijen en het maatschappelijk middenveld een belangrijke rol. De voornaamste taak van deze instituties is het helpen van de kiezer met het vertalen van haar specifieke, echte belangen in termen van de abstracte

principes die de samenleving leiden. Daardoor kan de plek van de macht op een legitieme manier 'symbolisch' gevuld worden.

Tegelijkertijd met het dominanter worden van democratie als staatsvorm, heeft echter ook individualisering steeds meer de overhand binnen samenlevingen gekregen (Rosanvallon 2000: 96). Ontwikkelingen als ontzuiling hebben ervoor gezorgd dat individuen steeds minder in ideologische termen over politiek denken, en steeds meer in termen van rationeel, economisch en particulier eigenbelang. Deze individualisering hangt nauw samen met "the growth of a tendency in society whereby everything turns into politics and politics becomes defence of specific interests rather than mediation of interests in relation to values" (Mongardini 1987: 116).

Dat heeft ertoe geleid dat de banden met politieke partijen en het middenveld zeer verzwakt zijn geraakt en dat kiezers zich in verminderde mate gerepresenteerd voelen door partijen. Politieke partijen dienen de specifieke wensen en belangen van burgers te vertalen in termen van de abstracte principes die een samenleving leiden, maar slagen daar steeds minder goed in. Individen gebruiken de abstracte principes steeds meer ter bevordering van hun eigen belangen en waar de staat vroeger werd gezien als het belangrijkste middel voor uitwerking van die abstracte principes, wordt ze nu steeds meer gezien als een belemmering in het bereiken van de absolute vrijheid van het individu (Weymans 2005: 276-7). Het gevolg is dat een 'symbolische' opvulling van de plek van de macht steeds moeilijker bereikt kan worden; de plek van de macht blijft leeg.

Om zichzelf een bepaalde mate van legitimiteit te verlenen, nemen politieke partijen vervolgens te snel toevlucht tot spookbeelden van terrorisme, inflatie, ecologische rampen et cetera (Mongardini 1987: 121). Hoewel deze voor een deel gebaseerd zijn op feiten, nemen ze in de verantwoording van beleid de plaats in van de abstracte principes waarop het beleid eigenlijk gebaseerd zou moeten zijn. Wanneer deze tendens zich te veel voortzet, zal de samenleving uiteindelijk niet meer geleid worden door abstracte principes, maar door angst en dat zal uiteindelijk leiden tot een verlamming van democratische instrumenten. Dit alles leidt tot een vicieuze cirkel waarin burgers zich niet meer gerepresenteerd weten door de abstracte principes die de samenleving leiden, en niet door bemiddelende instanties. Dit creëert vervolgens weer een situatie waarin de politiek nog meer ad hoc oplossingen gaat zoeken om zichzelf te legitimeren, en komt de samenleving terecht in een neerwaartse spiraal die de democratie ernstig aantast. Een ander gevaar van toenemende individualisering is daarnaast dat wanneer individuen hun eigenbelang meer waarde toedichten dan het algemeen staatsbelang, zij daarmee de samenleving, die hun individualisering mogelijk maakt, in gevaar brengen (Rosanvallon 2000: 96).

Het probleem is dat het model van Lefort, waarin de symbolische plek van de macht het voornaamste kenmerk is van een representatieve democratie, steeds minder compatibel blijkt met een geïndividualiseerde samenleving. Er moeten dus aanpassingen gedaan worden waardoor het reële weer verenigbaar wordt met het symbolische. Individen denken dat de samenleving zichzelf kan regeren en negeren het belang, en hun afhankelijkheid, van algemene principes en representatieve instituties (ibid.: 50-1). Wanneer individuen zich dat beseffen kan er een omkeer plaatsvinden. Republikenisten roepen daarom op tot meer eenheid binnen de samenleving en vragen van burgers een grotere investering in hun burger zijn. Maar voor Rosanvallon negeren zij simpelweg de feiten, en is de individualisering in de samenleving onomkeerbaar. Hij gelooft dat er ruimte is voor

individualisering die de concretisering van de abstracte principes waarop de samenleving gebaseerd is naar beleid, niet in gevaar brengt.

Politici proberen in het huidige systeem te veel de 'kloof' tussen burger en politiek te verkleinen door een exacte spiegel te zijn van de samenleving. Ze houden zich vast aan representatie zoals dat gebeurde in het partijstelsel, waar oude scheidslijnen als klasse nog een grote rol speelden en de samenleving langs die lijnen was in te delen in min of meer homogene groepen (Rosanvallon 2000: 101-2). Maar juist doordat de samenleving zo geïndividualiseerd is, is ze veel te diffuus om nog op die manier gespiegeld te worden. Rosanvallon stelt dat de oplossing is om de afstand tussen burger en politiek eerder groter dan kleiner te maken. Er moet sterker terug worden gegrepen op de abstracte principes die een samenleving leiden (Weymans 2005: 269). Daarnaast moeten burgers op een meer 'individuele' manier geholpen worden (Rosanvallon 2000: 105); de staat dient geen beleid meer te maken op basis van de behoeften van homogene groepen, die er immers niet meer zijn in de samenleving, maar dient te zorgen voor gelijke kansen waarna burgers zelf verantwoordelijkheid kunnen nemen over hun eigen lot.

Politici zelf dienen meer afstand te nemen van de bevolking, en de waan van alledag, en puur nog symbolen te zijn van de leidende principes van een samenleving. Voor Lefort heeft deze abstracte vertegenwoordiging en de nadruk op gedeelde symbolen het voordeel dat zij geïndividualiseerde burgers kan verenigen en het gevoel kan geven dat zij onderdeel zijn van een groter geheel – de democratische natiestaat met haar leidende principes.

2.3 De crisis in de representatieve democratie als noodzakelijkheid

De laatste theorie die hier besproken zal worden ziet als voornaamste oorzaak van de crisis binnen de representatieve democratie het feit dat er op dit moment een systeemverschuiving plaatsvindt van democratie naar post-democratie en het 'einde van de politiek'. Het belangrijkste kenmerk van deze postdemocratie is dat ze 'partisan-free' is; onderlinge strijd moet zoveel mogelijk worden vermeden en consensus is het hoogste goed. Een klassieke definitie van het begrip postdemocratie wordt gegeven door Jacques Rancière:

Postdemocracy is the government practice and conceptual legitimation of a democracy after the demos, a democracy that has eliminated the appearance, miscount and dispute of the people and is thereby reducible to the sole interplay of state mechanisms and combinations of social energies and interests

(Rancière 1991: 201)

Volgens theoretici als Chantal Mouffe is deze verschuiving bepaald geen vooruitgang. Mouffe stelt dat een bepaalde vorm strijd inherent is aan en zelfs noodzakelijk is voor het bestaan van representatieve democratie en dat de wens om de strijd op te lossen of te annihileren gevaarlijk is en uiteindelijk zelfs tot de val van de democratie kan leiden. Om dit te verduidelijken maakt ze een onderscheid tussen wat zij noemt 'de politiek', de praktijk van de politiek, en 'het politieke', de manier waarop de samenleving wordt geïnstitutionaliseerd (Mouffe 2005: 8-9). Mouffe ziet het politieke als de plek voor de strijd, of wat zij noemt 'antagonisme'.

Waar volgens Mouffe een bepaalde staat van conflict dus noodzakelijk is voor het functioneren van een representatieve democratie, heeft de laatste jaren het liberalisme in haar twee gedaantes (het aggregatieve en het deliberatieve denken) meer en meer invloed gekregen op het politieke denken. Mouffe vindt dat een gevaarlijke ontwikkeling, omdat het liberalisme zich baseert op een centrale denkfout; “its negation of the ineradicable character of antagonism” (Mouffe 2005: 10). Liberalisme verdedigt de stelling dat de samenleving inderdaad een pluralistisch geheel is, en dat dit pluralisme niet te overwinnen is, maar dat we, wanneer we alle voorkeuren van mensen op een bepaalde manier samenvoegen, deze toch kunnen transformeren tot een ‘non-conflictual ensemble’. In de aggregatieve variant van liberalisme gebeurt dit door het verzamelen van alle verschillende standpunten en van daaruit een compromis te abstraheren, terwijl in de deliberatieve variant tijdens deliberatie een uitwisseling van argumenten en een transformatie van standpunten plaatsvindt, wat uiteindelijk leidt tot een uitkomst waar alle partijen zich in kunnen vinden.

Mouffe ontkent dat deze transformatie tot ‘non-conflictual ensemble’ daadwerkelijk plaats kan vinden. Besluitvorming in de representatieve democratie is niet gebaseerd op overeenstemming, maar op uitsluiting. Ze volgt Schmitt in zijn theorie van het vriend/vijand denken. Het politieke bestaat volgens Mouffe bij de gratie van het vriend/vijand onderscheid: elke politieke beslissing is een overwinning van ‘we’ tegenover ‘they’ (of andersom) (Mouffe 2005: 10-1). Elke poging om deze tegenstelling te overkomen, door het zoeken naar een compromis of door het ondergaan van een rationeel consensuszoekend proces, negeert het feit dat iedere vorm van ‘consensus’ of compromis voortkomt uit ‘acts of exclusion’. In plaats van het zoeken naar compromis of consensus om zo de wij/zij tegenstelling uit te schakelen, is “[w]hat democracy requires ... drawing the we/they opposition in a way which is compatible with the recognition of the pluralism which is constitutive of modern democracy (ibid.: 14).

De fout die de hedendaagse politiek maakt, is dat zij te veel het liberalisme volgt in het zoeken naar consensus. Liberalisten zien consensus als het centrale doel van politiek en ontkennen daarom het bestaan van verschillende politieke identiteiten die een gevaar zouden kunnen vormen voor consensus. Dat is een fout. Democratie, stelt Paul Frissen (2009), “gaat eerst en vooral over onze onenigheid. Een democratie zou onmiddellijk zinloos worden als we het eens zouden zijn”. Democratie dient volgens hem dan ook meer ter bescherming van de minderheid dan ter bevordering van de meerderheid, en juist de bescherming van de minderheid komt in het geding met de voortdurende nadruk op consensus.

De zoektocht naar consensus is volgens Mouffe niet alleen zinloos, aangezien de vele verschillen die in de samenleving bestaan onmogelijk te overwinnen zijn, maar ook gevaarlijk. “Properly political questions always involve decisions which require us to make a choice between conflicting alternatives” (Mouffe 2005: 10). De politiek heeft de neiging deze keuze te ontkennen en de uitkomst ervan te bagatelliseren door het een consensuele beslissing te noemen. Daarmee ontkent zij het bestaan van antagonisme in de samenleving. Dit wil overigens niet zeggen dat elke wij/zij tegenstelling ook daadwerkelijk een antagonistische vriend/vijand relatie moet worden, maar “we should acknowledge that, in certain conditions, there is always a possibility that this relation can *become* antagonistic” (ibid.: 15). De kans op antagonisme wordt groter naarmate de repressieve kant van liberalisme meer aanwezig wordt in de samenleving. Kiezers moeten zich in bepaalde mate kunnen identificeren met de politiek, al is het slechts met de verliezende zijde. Ze moeten kunnen geloven dat een nieuwe kans mogelijk is. Maar wanneer een oppositie waarmee individuen zich

kunnen identificeren afwezig is, bestaat het gevaar dat kiezers die zich niet kunnen vinden in de uitkomsten van de zogenaamde consensus zich tegen het systeem als geheel gaan keren (Rummens 2011: 14).

Daarnaast zien liberale theorieën het individu als te rationeel. Maar individuen stemmen niet alleen op basis van wat zij zien als hun eigenbelang en rationele overwegingen, zij stemmen evenzeer op basis van de wens om tot een groep te behoren waarmee zij zich kunnen identificeren. "This attraction of the crowd is not ... something archaic and premodern, destined to disappear with the advances of modernity. It is part and parcel of the psychological make-up of human beings" (Mouffe 2005: 23-4). In de politiek zullen deze gevoelens van identiteit altijd een grote rol blijven spelen, en proberen ze te elimineren is gevaarlijk.

De belangrijkste taak van de politiek nu, is om een manier te vinden die tegelijkertijd het onuitwisbare antagonistische karakter van het politieke en het bestaan van pluralisme binnen de samenleving vormgeeft. Daarvoor moet een manier gevonden worden om antagonisme te 'ontmantelen'. Door de ontmanteling van antagonisme zal vervolgens een nieuw type relatie ontstaan: het *agonisme*.

While antagonism is a we/they relationship in which the two sides are enemies who do not share any common ground, agonism is a we/they relationship where the conflicting parties, although acknowledging that there is no rational solution to their conflict, nevertheless recognize the legitimacy of their opponents

(Mouffe 2005: 20)

Kort samengevat is de taak van de representatieve democratie dus het transformeren van antagonisme naar agonisme. Het liberalisme stelt alle verschillende visies op het goede leven, op een goede samenleving, een kans te geven, maar haar constante nadruk op consensus negeert het feit dat er altijd visies blijven bestaan die zich terecht niet kunnen vinden in wat de 'consensus' bepaalt.

Democratische instituties dienen zodanig te worden ingericht dat zij daadwerkelijk alle visies op een goede samenleving een kans geven en de 'verliezende' partijen een nieuwe kans gunnen. Dat wil zeggen, de politiek en haar instituties moeten de kiezer expliciet niet zien als een rationeel individu, dat in de publieke sfeer handelt puur om zijn belangen te vorderen of ter uitoefening van zijn vrije rede. Politiek is "will against will as in war" (Canetti, via Mouffe 2005: 23). De 'verliezende' kiezer kan ermee leven dat het door hem gewenste beleid niet wordt geïmplementeerd, niet doordat hij rationeel inziet dat er een betere manier is, maar doordat hij ervoor kiest zijn verlies te nemen. Dit doet hij wanneer hij weet dat hij de volgende keer weer een kans maakt en dat zijn stem serieus wordt genomen. De nadruk op rationele consensus zorgt ervoor dat deze kiezer zich minder serieus genomen voelt. Er wordt dan in te grote mate gedaan alsof de alternatieven niet bestaan hebben, of in ieder geval niet opnieuw het overwegen waard zijn. Instituties moeten dus zien te waarborgen dat individuen zich serieus genomen voelen. Alleen op die manier worden antagonistische vriend/vijand gevoelens getransformeerd tot agonisme en het zien van de andere partijen als tegenstanders.

Ook hier wordt het belang van de kloof tussen burger en politiek duidelijk. Hoe meer de kloof gedicht wordt en het beleid van politici dus meer een op één overeenkomt met de wensen van het grootst mogelijke aantal burgers, hoe meer de ruimte voor 'dissenting voices' wordt verkleind. De

kloof dient dus ook als ruimte waarin minderheden de mogelijkheid krijgen om hún belangen kenbaar te maken en die belangen de kans gegeven wordt meegenomen te worden in beleid. Het is aan de parlementariër om te bepalen hoeveel ruimte hij geeft aan de stem van de minderheid, daarbij steeds in de gaten houdend dat antagonisme geen kans krijgt om zich binnen de samenleving te manifesteren.

De Nederlandse politiek is sinds de ontzuiling meer en meer gericht geraakt op het zoeken naar consensus. Maar om mensen te mobiliseren, stelt Mouffe (2005: 24-5), is het belangrijk dat kwesties gepolitiseerd worden en dat kan alleen door het door het gebruiken van een “conflictual representation of the world”. De onthechting van grote partijen en de vlucht naar partijen die zich aan de randen van het politieke spectrum bevinden, laten zien dat kiezers hun identiteit niet meer terugzien in partijen in het midden van het spectrum. De tegenstellingen lijken groter te worden en de antagonistische gevoelens in de samenleving nemen toe.

Wat daarnaast ook een rol speelt is dat globaliseringsprocessen, zoals eerder besproken is, de laatste jaren een enorme vlucht genomen hebben. Parlementaire instituties hebben daardoor minder mogelijkheden om democratische zelfbeschikking voor het individu te garanderen. “When parliamentary institutions are destroyed or weakened, the possibility of an agonistic confrontation disappears and it is replaced by an antagonistic we/they” (ibid.: 23). Dit kan alleen worden tegengegaan door het vestigen van sterke democratische instituties op bovenstatelijk niveau, waar verschillende visies kunnen botsen en kiezers de ruimte moeten krijgen hun ongenoegen te ventileren op agonistische wijze.

De *symptomen* van een eventuele crisis, zoals die in het eerste hoofdstuk besproken zijn, zijn in het verhaal van Mouffe geen symptomen van een fundamenteel disfunctioneren van de representatieve democratie op zichzelf, maar een logisch gevolg van het liberale voornemen het politieke en het daarbij horende antagonisme te annihilieren. Doordat antagonisme geen kans meer krijgt zich te vestigen op de plek waar zij hoort, het politieke, mist zij ook de mogelijkheid om zich daar om te vormen tot agonisme en als zodanig op het niveau van de politiek te bestaan.

Mouffe dringt er daarom op aan dat het consensualistische discours wordt verlaten, omdat de representatieve democratie binnen dit discours in de verdrukking komt; het is van het grootste belang dat we de noodzaak van het politieke in haar antagonistische dimensie erkennen, en het zogenaamde ideaal van een verenigde samenleving die machtsstrijd, soevereiniteit en hegemonie heeft ‘overwonnen’, verlaten (Mouffe 2005: 130). In plaats daarvan dienen we over te gaan naar een ‘radicale’ vorm van democratie die plek geeft aan de antagonistische gevoelens die in een samenleving heersen. “It is not in our power to eliminate conflicts and escape our human condition, but it is in our power to create the practices, discourses and institutions that would allow those conflicts to take an agonistic form” (ibid.).

Hoofdstuk 3: De stand van de representatieve democratie

De ontwikkelingen in de Nederlandse representatieve democratie in de laatste twintig jaar zijn een uitstekende leidraad aan de hand waarvan een aantal algemene tendensen binnen de representatieve democratie uiteengezet kunnen worden. Allereerst zal in paragraaf 3.1 dan ook een kleine samenvatting gegeven worden van deze ontwikkelingen en hun samenhang met de theoretische ideeën die in het vorige hoofdstuk zijn besproken. Vervolgens zal in paragraaf 3.2 gekeken worden in hoeverre er, aan de hand van deze ontwikkelingen en hun theoretische verklaring, nu écht van een crisis binnen de representatieve democratie kan worden gesproken. Daarbij zal gebruik gemaakt worden van een onderscheid dat de Jonge heeft gemaakt tussen een ‘grote’ crisis in de representatieve democratie, waarbij een probleem met de representatieve democratie op systeemniveau bestaat, en een ‘kleine’ crisis in de representatieve democratie, waarbij het functioneren van de actoren *binnen* de representatieve democratie centraal staat. Ten slotte zal in het volgende hoofdstuk een uiteenzetting gedaan worden van de centrale waarden binnen de representatieve democratie die een rol moeten spelen bij de oplossing van de eventuele crisis binnen de representatieve democratie.

3.1 ‘Crisis’ in de Nederlandse representatieve democratie

In Nederland is een relatief onrustige periode in de politiek, gekenmerkt door hoge kiezersvolatiliteit, een verschrompeling van het politieke midden en groei op de radicalere linker- en rechterkant van het politieke spectrum vooraf gegaan door een periode waarin over het land gesproken werd als de ‘B.V. Nederland’; een min of meer technocratische staat waarin visies op het algemeen belang gebaseerd op ideologieën een steeds kleinere rol gingen spelen (Beunders 2011: 16). Partijen spraken over het “afschudden van de ideologische veren” en schoven vrijwel allemaal op naar het midden¹², daar waar de zwevende kiezer te vinden zou zijn. De verschillen tussen partijen werden kleiner en werden ook niet meer relevant geacht.

Met de B.V. Nederland ging het in die tijd (de jaren waarin het Paarse kabinet regeerde, tussen 1994 en 2002) volgens politici voortvarend; ‘Nederland is af’, is een uitspraak die veelvuldig gebezigd werd¹³. In de Thorbeckelezing van 1998 stelde Frits Bolkestein dat het opschuiven van partijen naar het midden van het spectrum geen probleem was. De burgers hadden daar juist behoefte aan en zagen politiek als een lage prioriteit in hun leven.

Het ‘afschudden van de ideologische veren’ is echter niet zonder gevaar. Het leidde de historicus Oerlemans al in 1990 ertoe over Nederland te spreken als een ‘eenpartij-staat’ waarin partijen geen verschillen van betekenis meer kennen. Het gebrek aan ideologie maakt de politicus

¹² In 1995 stelde Wim Kok dat alle partijen, ook zijn eigen Partij van de Arbeid, onherroepelijk de koers naar het midden zouden moeten inzetten. Het afschudden van de ideologische veren zou daarbij bevrijdend moeten werken (Volkskrant, 12/12/1995)

¹³ Ook deze uitspraak wordt in eerste instantie toegeschreven aan Wim Kok, maar de precieze oorsprong ervan is moeilijk te achterhalen. Zeker is dat de uitspraak in die tijd vaker gebruikt werd en uiteindelijk ook een eigen leven is gaan leiden

daarnaast vatbaar voor het voorstellen van ad hoc oplossingen voor de problemen die zich wel voordoen en beperkt representatie tot het weergeven van deelbelangen, in plaats van het vertalen van een bepaalde ideologische visie op het algemeen belang in concreet beleid. De vertaling van visie op het algemeen belang naar beleid dat op een bepaald moment de meeste kiezers kan aanspreken, vult tijdelijk de plek van de macht. Maar wanneer slechts particuliere belangen nog centraal staan, blijft de plek van de macht leeg en verliest representatie haar functie als bemiddelaar tussen het 'symbolische' en het 'reële' (Lefort 1992ed: 21).

Maar er was daarnaast nog een ander probleem met het weergeven van Nederland als een bedrijf dat bijna voltooid was, en waar zich geen grote problemen meer afspeelden. Het was een voorstelling van Nederland waar de burgers zich niet in konden vinden. Burgers in de grote steden voelden zich vervreemd van de politiek, die de problemen ontkende waar zij het gevoel hadden dagelijks mee te maken te hebben (Beunders 2011: 22). De grote nadruk die politici legden op consensus en het niet serieus nemen van de 'onderbuikgevoelens' zorgde bij die burgers juist voor een groeiend gevoel van onvrede, angst en vervolgens verwijdering, juist omdat zij geen ruimte kregen die gevoelens in de publieke sfeer te uiten – Nederland was immers 'af'.

Deze situatie leidde in verschillende kringen tot opmerkingen over het 'verval van de rechtsstaat'. Verschillende theoretici probeerden aan de kaak te stellen dat er wel degelijk wat aan de hand was met de representatieve democratie in Nederland¹⁴, maar dat er tijdenlang door de politieke elite was genegeerd wat onder het volk wel degelijk leefde, werd pas echt goed duidelijk toen Pim Fortuyn op het politieke toneel verscheen. Hij was "de katalysator van de nationale onvrede over het consensusbeheer van een gesloten politieke kaste die niet meer bij machte was de nationale agenda te beheersen" (Wansink 2004: 131).

Onvrede heerste er vooral over de politieke elite. Zij werd gezien als onbetrouwbaar en als een groep zakkenvullers. Politieke beslissingen zouden in achterkamertjes worden genomen en burgers zouden geen échte zeggenschap meer hebben binnen de democratie. Fortuyn exploiteerde deze onvrede en bouwde zijn succes verder uit door steeds de nadruk te blijven leggen op het feit dat hij degene was die ervoor zorgde dat 'het volk' wél mocht zeggen wat zij vond, in tegenstelling tot wat de zittende politici tot die tijd gedaan hadden. In die zin had zijn politieke strategie zeker populistische trekken. Overduidelijk stelde hij 'het volk' tegenover 'de elite'¹⁵.

Na de moord op Fortuyn werden zijn standpunten veelal door de gevestigde partijen overgenomen en leek de rust in de Nederlandse politiek te zijn weergekeerd. Maar na de moord op Theo van Gogh en daaropvolgend de entree van Geert Wilders met zijn Partij voor de Vrijheid, bleek niets minder waar. Meer dan ooit worden 'het volk' en de 'elite' tegen elkaar afgezet, en zoals gezien

¹⁴ Politicoloog Koen Koch zag in 2001 Nederland "als een regentenmaatschappij, waar men de schijn van democratie probeert op te houden" (Koch 2001). Hoogleraar politieke wetenschappen Hans Daudt stelde in datzelfde jaar dat "[d]e parlementaire democratie [slechts fungeert] als een versluisende ideologie voor een regentensysteem dat doet denken aan de Republiek sinds de 17de eeuw" (in het Jaarboek Democratisch Socialisme 2001: 48)

¹⁵ Daarbij dient overigens wel opgemerkt te worden dat hij zoals gezien niet de enige was die het regenteske gedrag van de Nederlandse politici aan de kaak stelde en zijn punt in ieder geval gedeeltelijk gebaseerd was op wat plaats had in de werkelijkheid.

in hoofdstuk één zijn er meerdere populistische trekken te herkennen binnen de PVV. Meer dan Pim Fortuyn lijkt Geert Wilders daarnaast nog de nadruk te leggen op de illegitimiteit van zijn politieke tegenstanders, die hij aanduidt als “knettergek” (van Kemenade 2007) of “even betrouwbaar als Pinokkio” (Vandeputte 2012).

Een interessant effect van de opkomst van deze ‘populistische’ partijen is dat democratiekritische partijen als D66 als nooit tevoren de status quo van de huidige democratie zijn gaan verdedigen (Beunders 2011: 22-3). Waar die partij bijvoorbeeld eerst een centraal punt maakte van meer democratisering en bestuurlijke vernieuwing, duldt zij nu amper kritiek op de werking van de Europese Unie, waar op het vlak van democratisering nog veel winst te behalen valt. De benadering van de politieke tegenstander als iemand die niet serieus genomen hoeft te worden, vindt dus ook aan de andere kant van het politieke spectrum plaats. De politieke strijd die hier gevoerd wordt, krijgt zodoende in toenemende mate een antagonistisch karakter. Dit heeft zijn weerslag in de samenleving.

Hoewel de ontwikkelingen in Nederland niet exact hetzelfde zijn verlopen als elders in Europa, kan het land toch in bepaalde mate dienen als breder voorbeeld. In 1989 stelde Francis Fukuyama de “total exhaustion of viable systemic alternatives to Western liberalism” (Fukuyama 1989: 3) vast. Hij trok daarop de conclusie dat het ‘einde van de geschiedenis’ was aangebroken. In verschillende landen is een trend van het verdwijnen van de grote links-rechts tegenstellingen en het spreken over ‘het einde van de politiek’ zichtbaar geworden (Mouffe 2000: 108), voordat duidelijk werd dat de politiek signalen gemist had van burgers die zich niet langer gehoord en vertegenwoordigd voelden door die politiek. Partijen met meer of minder populistische trekken winnen ook in andere staten aan populariteit (Mudde 2004: 542-3).

De vraag is nu of dit gevoel van onvrede ook reden geeft te spreken over een crisis binnen de representatieve democratie. Bernard Manin stelt dat de crisis niet voortkomt uit een probleem op het gebied van de fundamentele van representatieve democratie. Maar wil dat zeggen dat er helemaal van geen crisis sprake kan zijn? Een onderscheid dat al lang geleden gemaakt is tussen twee ‘vormen’ van crisis kan ook hier verheldering bieden.

3.2 De ‘grote’ of de ‘kleine’ crisis

In zijn schrijven over de staat van de democratie in Nederland tijdens het interbellum maakte A.A. de Jonge een onderscheid tussen wat hij noemde de ‘grote crisis’ en de ‘kleine crisis’ van democratie (van Gunsteren en Andeweg 1994: 11). De grote crisis had volgens hem betrekking op “de beginselen die aan representatieve democratie ten grondslag liggen”, terwijl de kleine crisis “het functioneren van de democratische staatsinstellingen” betrof (ibid.). Dat laatste heeft dus betrekking op zowel de inrichting van de instituties als wel op politieke representatie. Wanneer de representatieve democratie zich in een grote crisis bevindt, zou dit veranderingen op systeemniveau tot gevolg moeten hebben, terwijl een kleine crisis om een aanpassing op een lager niveau vraagt.

Dit onderscheid is ook nu nog zeer nuttig. Van de hier besproken theorieën lijkt in eerste instantie eigenlijk alleen die van Lefort te beargumenteren dat de crisis binnen de representatieve democratie een probleem veroorzaakt op systeemniveau. Het functioneren van de huidige

samenlevingen botst met de manier waarop de representatieve democratie op abstract niveau vereist dat de samenleving functioneert. Lefort stelt dat in een representatieve democratie de plek van de macht altijd slechts 'symbolisch' kan worden gevuld en dat verregaande individualisering in de samenleving tot gevolg heeft dat deze 'symbolische' bezetting bemoeilijkt wordt.

Met behulp van het genoemde onderscheid tussen een 'grote' en 'kleine' crisis kan echter gesteld worden dat, hoewel Lefort een probleem binnen de representatieve democratie ziet op fundamenteel niveau, ook zijn theorie slechts een 'kleine' crisis ontwaart. Lefort ziet immers geen probleem met "de beginselen die aan representatieve democratie ten grondslag liggen", het gebied waarop een 'grote' crisis betrekking zou hebben; zijn betoog komt erop neer dat onder anderen door de toenemende individualisering in de samenleving aan die beginselen in afnemende mate voldaan wordt. Ook de manier waarop vertegenwoordigers, die steeds meer hun toevlucht nemen tot ad hoc oplossingen om kiezers tijdelijk aan zich te binden, daarmee omgaan is daar debet aan. Dat de plek van de macht steeds moeilijker op slechts 'symbolische' wijze gevuld kan worden is een probleem op fundamenteel niveau, maar dit wordt veroorzaakt door een verkeerd functioneren van actoren *binnen* de representatieve democratie.

In het vorige hoofdstuk is aan de hand van Manin's theorie aan het licht gekomen dat de fundamentele beginselen, de vier leidende principes (gedeeltelijke autonomie van vertegenwoordigers, regelmatige verkiezing van vertegenwoordigers, vrijheid van publieke opinievorming en besluitvorming aan de hand van 'trial by discussion') van representatieve democratie allemaal nog op een bepaalde manier functioneren. De zwaarte die aan verschillende elementen wordt toegekend is over de jaren verschoven, net als de manier waarop de verschillende elementen worden ingevuld. Maar zoals Manin terecht stelt, zijn de fundamentele van representatieve democratie zelf onveranderd gebleven en aan deze fundamentele eisen wordt ook in de huidige representatieve democratie nog voldaan. De huidige vorm van representatieve democratie wordt door Manin 'publieksdemocratie' genoemd. Deze past bij de hedendaagse samenlevingen die tegelijkertijd gekenmerkt worden door grote onderlinge internationale verbondenheid en sterke individualisering.

Voor Lefort is de 'symbolische' invulling van de macht het belangrijkste principe van de representatieve democratie. Dit principe ligt op een meer abstract niveau dan de principes die Manin als essentieel voor de representatieve democratie schetst. Het principe van Lefort en de principes van Manin zijn dan ook niet wederzijds uitsluitend. Ze zijn beiden van belang, maar op een ander niveau. Aan de ene kant gaat de (tijdelijke) invulling van de macht vooraf aan de meer concrete principes van Manin, die meer betrekking hebben op de invulling van instituties en dus op het niveau van wat Lefort het 'reële' noemt, liggen. Aan de andere kant maken de principes van Manin de symbolische invulling van de macht mogelijk door het bieden van institutionele arrangementen die de werking van de representatieve democratie mogelijk maken. Er bestaat tussen deze principes dus een bepaalde wisselwerking.

Het gevoel van crisis komt op dit moment extra tot uiting omdat er een disbalans is tussen de zogenaamde 'input' en 'output' legitimiteit zoals die gesteld is door Scharpf (1997). Er moet tussen de principes ook nog een bepaalde balans bestaan. Legitimiteit van een representatieve democratie is tweeledig en kan gemeten worden aan zowel de input- als de outputkant. Enerzijds dient de *input* van de representatieve democratie legitiem te zijn. Dit wil zeggen: een democratische regering

ontleent haar legitimiteit aan de input van de burgers. Deze input wordt vormgegeven op een voor democratie zo passend mogelijke manier; beleid moet gebaseerd zijn op de “authentic preferences” van het volk (Scharpf 1997: 19).

Over zuivere democratie, ‘regeren door het volk’, kan het volgende gezegd worden met betrekking tot input: hoe hoger de participatie van de burger, hoe hoger het democratisch gehalte en dus de legitimiteit van de regering. In een systeem zoals dat in het oude Athene kunnen alle burgers het woord voeren en weegt elk verhaal even zwaar in de gang naar het uiteindelijke wetgeving. Inputlegitimiteit draait dus om democratie *door* de burger (Krapohl 2007: 2). Daarentegen draait het bij outputlegitimiteit om democratie *voor* de burger. Outputlegitimiteit heeft betrekking op de effectiviteit van het beleid, en in hoeverre dat de uitkomsten van dat beleid overeenkomen met de belangen en wensen van de burgers; door Scharpf (1997: 19) aangeduid als “effective fate control”.

Volgens de definitie van Scharpf kan een systeem op verschillende manieren legitiem bestaan, zo lang een balans gevonden wordt tussen input- en outputlegitimiteit. Een orgaan wat misschien tekort komt op het gebied van inputlegitimiteit, kan dit compenseren met outputlegitimiteit. Dit argument is te illustreren aan de hand van de Europese Unie. Waar zij altijd te kampen heeft gehad met een democratisch tekort aan de inputzijde (door onder meer een gebrek aan een sterk parlement en de te grote afstand van de burgers, die geen deel uitmaken van een ‘Europese demos’), werd dit altijd goedgepraat met het argument dat Europa, meer dan nationale staten, sterk was aan de outputkant; samenwerking in de Europese Unie betekende een betere behartiging van de belangen van de burgers, meer welvaart en een bloeiende handel (ibid.: 19-21).

De balans kan echter niet te veel doorschieten naar één kant. Beide elementen zijn noodzakelijk voor de garantie van democratische zelfbeschikking. De instituties moeten zo ingericht zijn dat ze te allen tijde een gedeeltelijke onafhankelijkheid van vertegenwoordigers kunnen garanderen en tegelijkertijd kunnen zorgen voor een binding van de kiezer aan het systeem; wanneer burgers zich afkeren van het systeem komt de balans tussen input- outputlegitimiteit in gevaar, zeker wanneer burgers het idee hebben dat de representatieve democratie waarin zij leven ook aan de outputkant hun belangen niet voldoende behartigt, zoals bijvoorbeeld het geval kan zijn in een economische recessie.

De economische crisis, globaliserings- en andere ontwikkelingen zorgen ervoor dat de output van de representatieve democratie verstoord raakt, omdat regeringen van nationale staten niet langer de capaciteit hebben om op alle gebieden de belangrijkste invloed te zijn op het leven van individuen. Daardoor hebben burgers steeds meer de neiging zich af te keren van de politiek, die in hun ogen toch niet kan doen wat ze belooft en ook de input van representatieve democratie verstoord raakt. Door bureaucratie wordt de regelgeving dichter en wordt de indruk gewekt dat de invloed van politiek op burgers toeneemt, en dat de burger, door politiek actief te zijn, haar democratische zelfbeschikking vergroot. Maar door ontwikkelingen als globalisering en toenemende interdependentie neemt de democratische zelfbeschikking van burgers door politieke participatie op het nationale niveau af.

Mouffe stelt overtuigend dat deze afbreuk van parlementaire instituties er voor zorgt dat zij minder goed in staat zijn antagonistische gevoelens in de samenleving om te vormen. De kans op antagonistisch conflict, die in elke samenleving aanwezig is, dient zoveel mogelijk geïnstitutionaliseerd te worden. Alleen dan kan legitimiteit aan de ‘inputkant’ van de democratie

bewerkstelligd worden. Dit gebeurt onder andere door debatten, verkiezingen et cetera, waarvan de uitkomst ook daadwerkelijk invloed heeft op het beleid. Wanneer echter steeds meer beleid van bovenaf wordt opgelegd zonder dat burgers daar op democratische wijze over kunnen meebeslissen, heeft antagonisme geen kans meer om zich via instituties om te vormen tot agonisme. Op bovenstatelijk niveau speelt dit probleem nog meer, omdat daar zeer beperkte mogelijkheden zijn tot democratische participatie.

Ook voor Mouffe geldt dat haar visie op de crisis geschaard kan worden onder wat de Jonge aanduidt als een 'kleine' crisis. Ze stelt dat "the problem with our societies is not their proclaimed ideals but the fact that those ideals are not put into practice. So the task ... is not to reject them ... but to fight for their effective implementation" (Mouffe 2005: 32). Het probleem ligt ook voor haar niet op het gebied van de fundamenteën van de representatieve democratie. Expliciet stelt zij het functioneren van de democratische staatsinstellingen en de politieke vertegenwoordigers, die zich volgens haar op dit moment te veel laten leiden door het liberalisme, aan de kaak.

Van een grote crisis van representatieve democratie is dus geen sprake, maar datzelfde kan niet gezegd worden van een kleine crisis. Al in het interbellum, betoogt de Jonge, was er sprake van deze 'kleine crisis'. De belangrijkste oorzaak van de kleine crisis was toen de groeiende overheid versus de verkleinde directe invloed die zij desondanks heeft op het leven van burgers. Ook nu zal deze ontwikkeling een groot deel van de oorzaak zijn.

Zoals gezien stelt Manin dat de fundamenteën van de representatieve democratie nog op een bepaald niveau aanwezig zijn en nog voldoende functioneren om leidende principes te zijn van een samenleving met een representatieve democratie. Maar hoewel Manin wel het bestaan van de symptomen van een eventuele crisis erkent, gaat hij op *functioneren* van de actoren binnen de representatieve democratie onvoldoende in. Het gaat er hem slechts om aan te tonen dat de representatieve democratie op fundamenteel niveau nog voldoende mogelijkheden heeft om voort te bestaan. Hij beschrijft de manier waarop de huidige variant van representatieve democratie, de publieksdemocratie, voldoet aan de door hem gestelde fundamentele principes en schrijft de oorzaak van de gevoelens van onrust die bij het volk zouden leven toe aan de 'overgangperiode' waarin de representatieve democratie zich bevindt.

Door een onderscheid te maken tussen een 'grote' en 'kleine' crisis van de representatieve democratie, kan gesteld worden dat er inderdaad geen crisis is op het niveau van de beginselen van de representatieve democratie, zoals Manin ook stelt. Waar Manin echter van mening is dat de gevoelens van onrust in de samenleving geheel te wijten zijn aan de onzekerheid die komt kijken bij de overgang van de ene variant van representatieve democratie (partijdemocratie) naar de andere (publieksdemocratie), ben ik het met Lefort en Mouffe eens dat voor de oorzaak van de onrust verder moet worden gekeken dan dat. Er bestaat een probleem op het niveau van het functioneren van de actoren *binnen* de representatieve democratie¹⁶. Dit probleem is terug te zien in de verschijnselen die in hoofdstuk één zijn besproken. De crisis in het functioneren van de representatieve democratie wordt mede veroorzaakt door een niet adequaat reageren op de gevolgen van globalisering en de opkomst van populistische partijen en veroorzaakt zelf een vertrouwenskloof tussen burger en politiek, het voortdurende succes van populistische partijen en

¹⁶ Met de 'actoren' kan zowel gewezen worden op de instituties als de kiezer en de gekozenen

volatiliteit van kiezers. Dat wil echter niet zeggen dat de theorie van Manin geen waarde heeft. Het klopt dat recente ontwikkelingen in de samenleving de representatieve democratie hebben doen veranderen. De variant die het beste bij de huidige samenleving past is een publieksdemocratie, en een eventuele oplossing van de crisis in het functioneren van de representatieve democratie dient daar rekening mee te houden.

Hoofdstuk 4: Een weg uit de crisis?

Er is sprake van een crisis binnen de representatieve democratie. Deze bevindt zich op het gebied van het *functioneren* van de representatieve democratie; de instituties en de samenleving zijn zo ingericht dat zij niet kunnen voldoen aan de eisen die er op abstract niveau aan de representatieve democratie worden gesteld. Op basis van de besproken theorieën en de beschrijving van de Nederlandse (representatieve) democratie in hoofdstuk drie kunnen meer algemene conclusies getrokken worden over de staat van de representatieve democratie.

De drie theorieën die in hoofdstuk twee zijn besproken hebben een waardevolle kijk op de representatieve democratie, maar missen het gehele beeld, zeker wat betreft het oplossen van de crisis. Bij geen van de theorieën bestaat er twijfel over of de representatieve democratie het gewenste systeem is – de crisis in de representatieve democratie geeft (vooralsnog) geen reden om na te denken over een systeemverandering. In het functioneren van de representatieve democratie ligt echter wel de oorzaak voor de crisis. Zoals ook afgeleid kan worden uit wat besproken is in hoofdstuk drie, komt de crisis voort uit het feit dat aan verschillende elementen die cruciaal zijn voor het correct functioneren van de representatieve democratie op dit moment niet voldoende aandacht wordt gegeven in instituties en beleid. Het gaat dan om *erkenning van de aanwezigheid van strijd, zichtbaarheid van het publieke debat* en *solidariteit*. Deels zijn deze ook naar voren gekomen in de hiervoor besproken theorieën, maar het gaat hier niet zo zeer om abstracte begrippen die de samenleving leiden of om principes waaraan de representatieve democratie dient te voldoen, maar juist om elementen die het correct functioneren van de representatieve democratie mogelijk maken. Dit doen ze door ervoor te zorgen dat de representatieve democratie haar voornaamste doel kan bereiken: (democratische) zelfbeschikking van de burger door het concretiseren van de abstracte principes die een samenleving leiden naar de concrete invulling van de instituties en beleid. Deze elementen kunnen sterker of minder sterk in de representatieve democratie aanwezig zijn aan de hand van concrete inrichting van instituties of beleid wat er op gericht is deze elementen te versterken.

In dit hoofdstuk staat de bespreking van die drie elementen centraal. In paragraaf 4.1 zal allereerst uiteen worden gezet wat de sterke en minder sterke punten zijn van met name de theorieën van Lefort en Mouffe (die beiden een crisis erkennen). Dit geeft een aanzet voor de volgende paragrafen, waarin dieper ingegaan zal worden op de drie elementen en welke rol zij precies spelen in de samenleving. In paragraaf 4.2 wordt de noodzaak van erkenning van de aanwezigheid van strijd besproken. Zoals blijkt uit de theorie van Mouffe is strijd een onvermijdelijk onderdeel binnen samenlevingen. De instituties moeten zodanig worden vormgegeven dat deze strijd een plek krijgt in de politieke arena, zodat zij niet blijft broeden op het niveau van de samenleving en de kans krijgt daar gewelddadig te worden. De erkenning van de aanwezigheid van strijd alleen kan er echter niet voor zorgen dat burgers blijven geloven in het functioneren van de representatieve democratie. Zij moeten kunnen zien wat de democratie voor hen doet, op welke manier hun belangen aan bod komen in de publieke ruimte. Paragraaf 4.3 betreft dan ook de zichtbaarheid van het publieke debat. In de visie van Lefort dienen ook ‘verliezende’ visies op het algemeen belang altijd aanwezig te blijven in de politieke arena. Het debat dient in de samenleving aanwezig te zijn, zodat burgers ook hun mening kunnen vormen over de totstandkoming van het beleid, in plaats van alleen over het beleid zelf. Alleen wanneer het debat open en zichtbaar gevoerd wordt, kunnen burgers bepalen of zij vinden dat hun belang een eerlijke kans heeft gekregen, of de gekozen

vertegenwoordiger dat naar hun mening voldoende gerepresenteerd heeft en of ze het eens zijn met de gesloten compromissen.

Maar ook deze twee elementen alleen kunnen de representatieve democratie niet tot een samenleving maken. In hoofdstuk drie is het begrip 'diplomademocratie' reeds aan de orde gekomen. Scheidslijnen als deze kunnen ervoor zorgen dat individuen zich niet langer gerepresenteerd en serieus genomen voelen in de politieke arena. Erkenning van strijd en de zichtbaarheid van het publieke debat kunnen van een losse verzameling burgers met verschillende visies en belagen nog geen samenleving maken, zeker niet wanneer er significante scheidslijnen zijn die een samenleving verdelen en wanneer de samenleving zo sterk geïndividualiseerd is. Paragraaf 4.4 ten slotte, zal daarom solidariteit behandelen. Solidariteit is een versterking van de band tussen burgers die wordt gecreëerd door de 'common symbolic space' die een samenleving leidt. Het betreft een soort loyaliteit tussen burgers die ervoor zorgt dat ze zichzelf in relatie tot elkaar en de gemeenschap als geheel zien, in plaats van als losse individuen binnen een representatieve democratie waarin zij slechts een abstract kader van waarden als vrijheid en gelijkheid met elkaar gemeen hebben en waarin ze allereerst gaan voor eigen belang. Een sterke solidariteit zorgt er daarnaast voor dat burgers verantwoordelijkheid willen nemen voor elkaar en de samenleving waarin zij leven. Solidariteit is allereerst een gevoel, geen morele verplichting die van bovenaf opgelegd kan worden, maar er kan (en moet) wel beleid gemaakt worden dat gericht is op de versterking ervan. Juist in de huidige, sterk geïndividualiseerde samenlevingen is een gevoel van solidariteit van groot belang om ervoor te zorgen dat het debat niet slechts draait om het sterkste particuliere belang, maar juist om de vertaling van particuliere belangen in termen van het algemeen belang.

4.1 Drie elementen

In bepaalde mate zal er in de representatieve democratie altijd wel een gevoel van crisis heersen. Dit heeft voor een groot deel te maken met het begrip 'representatieve democratie' zelf (Thomassen 2010: 5). Democratie, en ook representatieve democratie, omvat een set idealen waar verre van overeenstemming over is. Centraal binnen een representatieve democratie staat dan ook altijd een bepaalde mate van conflict. Hoe meer de nadruk gelegd wordt op het feit dat overeenstemming over één set idealen bereikt kan worden, hoe sterker dit gevoel van crisis zal heersen. Er ontstaat dan namelijk een niet te overbruggen gat tussen wat mensen verwachten van de machthebbers binnen de democratie, en wat die kunnen waarmaken. Andersom moet ook niet gedaan worden alsof het feit dat er geen permanente overeenstemming gevonden kan worden altijd problematisch is; zoals gezien is het gebrek hieraan simpelweg een onvermijdelijk kenmerk van representatieve democratie. De representatieve democratie kan een aantal manieren bieden om hiermee om te gaan.

Hoewel we kunnen stellen dat er op dit moment een 'kleine' crisis heerst in de representatieve democratie, en dat de fundamenten van representatieve democratie en representatie op dit moment nog naar behoren functioneren, zijn er allerlei ontwikkelingen aan de gang die daar op langere en minder lange termijn verandering in zouden kunnen brengen. In hoofdstuk twee zijn een aantal van deze ontwikkelingen besproken. Eén van de belangrijkste verschijnselen waar hedendaagse samenlevingen mee geconfronteerd worden is toenemende globalisering. Dat maakt het beoefenen van (representatieve) democratie in territoriaal afgebakende loci steeds lastiger, omdat interdependentie ervoor zorgt dat beleid steeds meer spillover effecten

heeft. Legitimiteitsvraagstukken worden daardoor steeds relevanter, zowel met betrekking tot het beleid zelf als wel de demos die daaraan vooraf gaat. Het probleem is dat besluitvorming op internationaal niveau nog voor veruit het grootste deel wordt gekenmerkt door een gebrek aan democratische inspraak, terwijl deze besluitvorming wel steeds meer invloed krijgt op de levens van individuen. Representatieve democratie op staatsniveau heeft hieronder te lijden doordat aan de verwachting van burgers over wat de staat voor hen kan betekenen in afnemende mate kan worden voldaan.

Die verwachting wordt mede ingegeven doordat burgers door politici het idee wordt voorgeschoteld dat beleid op basis van rationele consensus mogelijk is. Iedereen zou zich moeten kunnen vinden in het beleid. Lefort en Mouffe zijn het er echter over eens dat pluralisme één van de belangrijkste kenmerken van de (hedendaagse) samenleving is. Consensus is daarin niet mogelijk en politici zouden er goed aan doen hun kiezers een realistisch beeld te geven van wat wel mogelijk is binnen een pluralistische samenleving.

Een cruciaal verschil tussen Lefort en Mouffe lijkt te zijn hoe zij aankijken tegen het conflict binnen de samenleving (Rummens 2009). In eerste instantie lijken hun visies overeen te komen. Voor Lefort is het belangrijkste principe van representatieve democratie altijd de 'symbolische' invulling van de macht, daar is voor hem geen discussie over mogelijk. Verschillende soorten samenlevingen (democratie, totalitaire staat, etc.) worden voor hem gekenmerkt door de mate waarin zij verschillende abstracte principes aanhangen. Representatie gaat voor hem slechts om de interpretatie van de correcte invulling van die principes, waarbij de interpretatie die de plek van de macht 'symbolisch' vult altijd tijdelijk is en slechts één van de vele mogelijkheden. Ook Mouffe stelt dat een agonistisch systeem van tegenstanders in het debat wordt mogelijk gemaakt door het bestaan van een 'common symbolic space', waarbinnen burgers dezelfde abstracte waarden, zoals vrijheid en gelijkheid, onderschrijven (Mouffe 2000: 53, 102). Deze 'common symbolic space' delen we met onze politieke tegenstanders, die aan de ene kant vriend zijn (juist omdat we de 'common symbolic space' met ze delen) en aan de andere kant vijand (omdat we met ze van mening te verschillen hoe die 'common symbolic space' het beste kan worden ingericht).

Mouffe ziet echter alle strijd om de macht, ook die binnen samenlevingen, als een 'hegemonic struggle' (Mouffe 2005: 10-4), waaruit volgt dat de interpretatie van de correcte invulling van de abstracte principes een 'hegemonie' heeft over alle andere interpretaties en dus alleenheerschappij tot een volgend moment van verkiezing of discussie (Rummens 2009: 382-3). Het kenmerk van een hegemonie is dat het de alternatieve versies als het ware absorbeert – er is in een hegemonie steeds slechts ruimte voor één juiste visie op het algemeen belang. De verliezers doen er tijdelijk niet toe en de winnaar representeert het hele volk. Dit is echter expliciet niet wat Lefort bedoelt met de 'symbolische' invulling van de plek van de macht. In zijn visie is die invulling altijd tijdelijk én altijd contesteerbaar en bestaat de 'winnende' visie náást de 'verliezende' visies, die daardoor echter niet minder legitiem zijn geworden. Bovendien bereikt het vestigen van een (tijdelijke) hegemonie het tegenovergestelde van wat Mouffe wil bereiken; de institutionalisering van de permanente strijd opdat elke burger zich steeds serieus genomen voelt.

Voor het goed functioneren van de representatieve democratie is een bepaald minimum van 'consensus', of het bestaan van een 'common symbolic space', cruciaal. Het is een minimale consensus over leidende begrippen binnen de representatieve democratie als vrijheid en gelijkheid.

Het is het bestaan van wat ook door Lefort wordt genoemd een symbolische, gemeenschappelijke plaats. Volgens hem zijn het die leidende principes die het type samenleving kenmerken. Zo is bijvoorbeeld de waarde die gehecht wordt aan de absolute, kenbare wil van het volk het cruciale onderscheid tussen een totalitaire staat en een democratie en heeft deze waarde een bepaalde hegemonische uitsluiting van andere waarden tot gevolg. Strijd over de correcte *invulling* van deze principes dient dan weer altijd te blijven bestaan. Rummens stelt dat deze strijd echter een gemeenschappelijk doel heeft, namelijk het (onbereikbare) ideaal van een ultiem vrij en gelijk volk (Rummens 2009: 386). Dit gemeenschappelijke doel zorgt voor de dunne basis van eenheid van het volk, dat vervolgens eeuwig strijdt over de manier waarop dit ideaal bereikt kan worden.

Het vestigen van een bepaald systeem, zoals liberale democratie, is dan ook een hegemonische actie in dat het andere systemen uitsluit en beschouwt als niet legitiem. De ‘common symbolic space’ is op zichzelf het gevolg van een hegemonische machtsgreep, omdat het serieus nemen van waarden als vrijheid en gelijkheid betekent dat bepaalde andere visies als niet legitiem worden bestempeld. Daarbinnen is echter geen sprake meer van ‘hegemonic struggles’, want de “empty place of power [...] opens up a space for a non-hegemonic, horizontal and open-ended contestation between democratic adversaries over the proper interpretation of the will of the people” (ibid.: 385). Binnen een representatieve democratie dient strijd geïnstitutionaliseerd en erkend te zijn, maar de strijd mag géén hegemonisch karakter krijgen. Wanneer de strijd om de correcte invulling van algemeen beleid een ‘hegemonic struggle’ is, wordt de plek van de macht permanent gevuld; de winnaar van een hegemonische strijd pretendeert immers het ‘hele’ volk te representeren. Dan is echter geen sprake meer van een echt representatief systeem maar van een totalitaire staat. De politieke strijd die op binnenlands niveau heerst heeft dus geen ‘hegemonisch’ karakter, zoals Mouffe stelt, maar is juist ‘non-hegemonisch’, zoals in de theorie van Lefort.

Ook in hun oplossing van de crisis verschillen de theorieën. Mouffe wil om de crisis op te lossen simpelweg af van de consensualistische politiek en wil ruimte geven aan conflict in de politieke arena. Voor Lefort en Rosanvallon ligt de oorzaak van de crisis echter niet alleen op het niveau van de politiek, maar ook op het niveau van de zeer geïndividualiseerde samenleving. Voor hen is dus meer nodig dan alleen de institutionalisering van strijd.

Om de crisis binnen de representatieve instituties op te lossen, stelt Rosanvallon voor om af te stappen van de notie dat representatie een ‘spiegel van de maatschappij’ dient te zijn, aangezien dat een verregaand geïndividualiseerde samenleving simpelweg niet representeerbaar maakt (Rosanvallon 2000: 101-6). Meer dan slechts het ‘spiegelen’ van verschillende belangen in de maatschappij, dienen vertegenwoordigers aan de hand van de abstracte principes die een samenleving leiden een collectieve identiteit te construeren, waarvoor zij zelf symbool moeten staan terwijl zij tegelijkertijd daarin de meer geïndividualiseerde belangen en wensen van individuen verwerken. Voor Lefort heeft de grotere nadruk op gedeelde symboliek het voordeel dat zij individuen kan verenigen en het gevoel kan geven dat zij onderdeel zijn van een groter geheel – de natiestaat met haar leidende principes. Echter, de conceptie van representatie die zij daarmee impliceren is problematisch. In haar invloedrijke werk ‘The Concept of Representation’ zet Hanna Pitkin de voorwaarden voor politieke representatie uiteen: allereerst is representatie voor haar een *activiteit*, een continue handeling, die niet blijkt uit een bepaalde, enkele actie door de deelnemer, maar uit de algehele structuur en het functioneren van het systeem (Pitkin 1967: 221-2). Het gaat

daarbij niet om zo maar een activiteit, maar om een specifieke activiteit die een basis geeft waarop kiezers de vertegenwoordiging kunnen afrekenen (Disch 2008: 3).

Voor Pitkin is representatie een '*substantive activity*'. Centraal in haar concept van representatie staat "representation as an acting for others, an activity in behalf of, in the interest of, as the agent of, someone else" (ibid. 113). Representatie dient een *inhoudelijke* activiteit te zijn en die inhoud kan tot op zekere hoogte gespecificeerd worden. Niet op wat een vertegenwoordiger is, maar op wat hij *doet*, op de inhoud van de activiteit, moet een hij worden afgerekend. Een concept van representatie moet dan ook om de *inhoud* van de activiteit draaien; representatie is

acting in the interest of the represented, in a manner responsive to them. The representative must act independently; his action must involve discretion and judgment, he must be the one who acts. The represented must also be (conceived as) capable of independent action and judgment, not merely being taken care of (Pitkin 1967: 209).

Rosanvallon's oplossing legt te veel nadruk op een vorm van representatie die vergelijkbaar is met de variant die Pitkin (1967: 60-2) symbolische representatie noemt, waarbij de mate waarin een vertegenwoordiging een symbool is voor de kiezer, zoals een vlag dat kan zijn voor een staat, centraal staat. Het gaat er in deze vorm dus expliciet niet om gaat wat een vertegenwoordiger *doet*, maar om wat hij *is*. Een symbool kan echter niet iets representeren, "the making present of something which is nevertheless not literally present" (Pitkin 1967), het *vervangt* iets.

Een groter probleem is daarnaast dat gemeenschappelijke symbolen moeilijker te vinden zijn naarmate het niveau van besluitvorming de natiestaat verder ontstijgt. Toen in 2001 een aanzet voor een Europese Grondwet geïntroduceerd werd, was daar een prominente plek ingeruimd voor Europese gemeenschappelijke symbolen als een vlag en een volkslied. Deze stuitte in onder anderen Nederland en het Verenigd Koninkrijk op groot protest omdat ze symbool zouden staan voor iets niet bestaands. Symbolen kunnen geen niet-bestaande eenheid creëren, ze zijn juist een versterking of een uitdrukking van een al bestaand gevoel van eenheid en kunnen zodoende geen basis bieden waarop een bepaald gevoel van gemeenschap kan ontstaan. De representatieve democratie zal dus haar basis moeten vinden in andere elementen om ook op internationaal niveau te kunnen functioneren en een onderlinge loyaliteit tussen burgers te creëren.

Afgaande op de theorieën van Mouffe en Lefort lijkt erkenning van de aanwezigheid van conflict de belangrijkste van die elementen te zijn. Die erkenning is er op dit moment niet in voldoende mate, omdat te sterk de nadruk wordt gelegd op het zoeken naar consensus. De erkenning van conflict alleen is echter niet genoeg. Zoals beargumenteerd zal worden, zijn er naast de erkenning van conflict nog twee 'waarden' noodzakelijk voor het werkend houden van de representatieve democratie. Deze zijn de zichtbaarheid van het debat en, in afwezigheid van de mogelijkheid tot consensus, solidariteit. Ik ben van mening dat het juist deze drie elementen zijn die op dit moment niet voldoende aanwezig zijn in de representatieve democratie, waardoor haar werking ernstig wordt verstoord. Eén voor een zullen deze elementen hieronder uiteen worden gezet.

4.2 Erkenning van de aanwezigheid van strijd

Zowel Lefort als Mouffe stellen dat de aanwezigheid van conflict één van de voornaamste kenmerken van een (democratische) samenleving is. Pluraliteit, en verschillende meningen over het invullen van het algemeen belang, zijn onvermijdelijke elementen in de (moderne) samenleving. Consensus over de juiste invulling van het algemeen belang is onmogelijk. Zelfs wanneer alle correcte procedures voor eerlijke deliberatie gevolgd worden, zal er altijd een moment bestaan waarbij één of meer (groepen) individuen die deelnemen aan het besluitvormingsproces nog gereede argumenten hebben om niet in te stemmen met het te nemen besluit, terwijl het proces toch tot een einde moet komen. Op dat punt vindt plaats wat door Habermas (1996: 155) een ‘volitional moment’ wordt genoemd; een moment van partijdigheid waar machtsmiddelen in plaats van redelijke overredingsmiddelen worden ingezet om het besluit te nemen. Of, zoals Chantal Mouffe stelt, elke ‘consensus’ is uiteindelijk gebaseerd op uitsluiting (Mouffe 2005: 11). Spreken over consensus is misleidend, omdat het ontkennt dat er altijd zo’n moment plaatsvindt waarbij de redelijkheid aan de kant wordt geschoven ten behoeve van macht¹⁷.

Eén van de belangrijkste problemen in het functioneren van de representatieve democratie lijkt het gebrek aan strijd te zijn. Dit werd goed duidelijk in de eerdere beschrijving van de Nederlandse situatie, waar een ontkenning van het broeiende conflict leidde tot een enorme aardverschuiving in de politiek toen de problemen opeens wél benoemd werden. Op bovenstatelijk niveau ontbreekt strijd, en de kans daarop, door een gebrek aan sterke democratische instituties, en op statelijk niveau ontbreekt het doordat binnen het bestaande liberale discours de nadruk te sterk wordt gelegd op consensus en de ‘verliezende’ partij als het ware wordt genegeerd. Het ontkennen van de onvermijdelijke aanwezigheid van strijd en de mogelijkheid op conflict is gevaarlijk voor de representatieve democratie om twee redenen.

De eerste van die twee redenen is gegeven door Lefort. Hij stelt dat het belangrijkste principe van de representatieve democratie de tijdelijke, steeds gecontesteerde, invulling van de plek van de macht is. Deze ‘symbolische’ invulling van de plek van de macht zorgt ervoor dat steeds nieuwe representaties, of interpretaties van de abstracte principes die een samenleving leiden, de kans krijgen om een samenleving voor zich te winnen. Wanneer er geen strijd is over de correcte invulling van de leidende principes, verliest representatie haar functie. De plek van de macht is dan ofwel ‘permanent’ gevuld omdat er maar één juiste weergave is van de leidende principes, zoals in een totalitaire staat, ofwel blijft zij leeg, doordat particuliere belangen in de politiek prevaleren boven het algemeen belang.

De tweede reden waarom het ontkennen van de mogelijkheid op conflict gevaarlijk is wordt gegeven door Mouffe. Zij stelt dat de nadruk op consensus ervoor zorgt dat het conflict niet langer geïnstitutionaliseerd kan worden. Wanneer dit niet gebeurt blijft het conflict in de samenleving en dat kan op twee manieren gevaarlijk zijn voor de representatieve democratie: aan de ene kant kan de

¹⁷ Het is dus expliciet niet zo dat dit ‘volitional moment’ per se gewenst is door partijen binnen het besluitvormingsproces, of dat de winnende partij altijd koste wat kost haar zin wil doordrukken. Dit moment is onvermijdelijk omdat er altijd individuen in de discussie zijn die het op basis van redelijke argumenten oneens zijn met het te nemen besluit. Zonder dit ‘volitional moment’ zou deliberatie nooit een einde kennen

ontkenning, of zelfs het negeren, van conflict ervoor zorgen dat populisme gemakkelijker een voet aan de grond krijgt, zoals gezien is in de Nederlandse samenleving. Het uitspelen van een 'zakkenvullende' elite tegen een hardwerkend volk wordt vele malen gemakkelijker gemaakt wanneer de politiek daadwerkelijk bestaande onrust stelselmatig negeert. Populistische politici proberen de plek van de macht permanent te vullen door te stellen dat de 'wil van het volk' kenbaar is, en ook een op een te vertalen in beleid. Aan de andere kant kan het ervoor zorgen dat het conflict in de samenleving een antagonistisch karakter krijgt en zelfs gewelddadig wordt omdat er geen manier is waarop spanningen in de samenleving op civiele wijze tot uiting kunnen komen.

Hoewel de erkenning van conflict een essentieel onderdeel is van de representatieve democratie, kan dit element alleen er niet voor zorgen dat de representatieve democratie naar behoren functioneert. Wanneer de nadruk op consensus verschoven wordt naar een nadruk op pluralisme, maakt dit de gevolgen van uitsluiting niet direct draaglijker. Het is slechts een eerste stap, maar op zichzelf verandert de erkenning van strijd de representatieve democratie niet veel. In ieder geval niet voldoende om haar uit de crisis te helpen. Politieke strijd dient op zo'n manier geïstitutionaliseerd te worden dat burgers zien dat die strijd inderdaad recht doet aan hun belangen, zelfs wanneer die niet direct tot uiting komen in het beleid. Binnen een samenleving bestaat altijd de kans dat er (groepen) burgers zijn die stelselmatig tot de 'verliezende' minderheid in het debat behoren. De representatieve democratie dient zoals gezien ook die visies als legitiem te beschouwen en altijd expliciet aanwezig te laten zijn in de politieke arena.

Wanneer de geïstitutionaliseerde strijd, het politieke debat, achter gesloten deuren plaatsheeft, kunnen die burgers nooit zien in hoeverre hun belang, hun inbreng, daadwerkelijk een eerlijke kans heeft, waardoor de kans dat zij zich afkeren van het systeem dat toch niks voor hen lijkt te betekenen veel groter wordt. Burgers dienen te kunnen beoordelen in hoeverre zij vinden dat hun visie écht serieus is genomen, en dat kan alleen als het publieke debat openbaar wordt gevoerd.

4.3 Zichtbaarheid van het publieke debat

De erkenning van de aanwezigheid van strijd is dus niet het enige element dat de representatieve democratie nodig heeft om uit de crisis te geraken. Voor Lefort is een belangrijk onderdeel van het symbolisch invullen van de plek van de macht het feit dat de visies van de opposities, de 'verliezers', ook nog zichtbaar blijven in het publieke domein. Ondanks hun verlies blijven zij een legitiem deel van het debat.

Het tweede cruciale onderdeel van representatieve democratie is dan ook "the visibility of public debate" (Rummens 2011: 9). Representatieve democratie, en dan vooral de publieksdemocratie, leent zich volgens Rummens uitstekend voor deze zichtbaarheid, omdat zij op elk bepaald punt in de tijd altijd slechts draait om een beperkt aantal identificeerbare issues en personen. Liberale politiek heeft de neiging om het moment van het daadwerkelijk besluit onder de mat te schuiven en te doen alsof er consensus gevonden is. In navolging van Mouffe stelt Rummens dat echte consensus in besluitvorming echter niet mogelijk is: alle politieke beslissingen "fail to do justice to the legitimate interests of at least some of the people affected ... [and] contain ... an ineliminable reminder of real, non-discursive power which is genuinely coercive for at least some of the citizens" (ibid.: 6). Dit heeft

tot gevolg dat er altijd burgers zijn die het op basis van gegronde redenen niet eens zijn met het genomen besluit.

De nadruk op de strijd rondom de besluitvorming alleen is echter niet genoeg om deze burgers te laten merken dat voor hun belang daadwerkelijk wordt opgekomen binnen de representatieve democratie. Wanneer zij in het debat steeds weer het onderspit delven zonder dat duidelijk wordt waarom, is het feit dat hun visie steeds opnieuw mag deelnemen aan het debat niet langer voldoende. Het gevoel dat hun belang daadwerkelijk serieus wordt genomen kan snel wegebben wanneer zij niet kunnen zien hoe de strijd daarvoor daadwerkelijk gevoerd wordt.

Het is dan ook van belang dat de representatieve democratie ervoor zorgt dat er zichtbaarheid gegeven wordt aan de partijdigheid en machtsprocessen die ten grondslag hebben gelegen aan het besluit. Zo kan de representatieve democratie ervoor zorgen dat het uitsluitingsmechanisme wat in werking treedt bij de nadruk op consensus, waardoor de 'verliezende' partij de kans loopt zich niet serieus genomen te voelen, minder pijnlijk wordt. Lefort stelt dat de verschillende partijen die strijden om symbolische inname van de plek van de macht altijd zichtbaar moeten blijven op het politieke toneel. Te allen tijde moet het voor hen mogelijk zijn de symbolische invulling van de macht te contesteren op grond van een in hun mening incorrecte interpretatie van de abstracte principes die de samenleving leiden. Debat over de invulling van deze principes moet altijd mogelijk blijven.

De publieksdemocratie biedt veel mogelijkheden voor een vergroting van zichtbaarheid. De grotere exposure die politiek op dit moment krijgt in de media kan helpen bij deze zichtbaarheid. De media speelt bij uitstek een grote rol in de hernieuwde visie op representatieve democratie als een 'podium' en de kiezers als haar publiek. In nieuwsuitzendingen en praatprogramma's is veel aandacht voor het eigenlijke besluit, maar hoeven ook de verliezende visies niet onderbelicht te blijven. Zo worden deze, in Rummens' woorden, 'levend' gehouden en houden de 'verliezende' kiezers zicht op hun volgende kans, bijvoorbeeld bij een volgende verkiezingsronde of tijdens debatten. In deze variant van de representatieve democratie hebben politici en hun beleid dan ook "a unique capacity to reach, affect and mobilize larger audiences when compared to other modes of institutionalization" (Rummens 2011: 10-1). Daarnaast kunnen media ook ingezet worden bij het vormen en hervormen van belangen en wensen van het volk en de vertaling daarvan in termen van de meer algemene principes die de samenleving op abstract niveau leiden.

Het debat moet daarbij wel zo veel mogelijk beperkt worden tot verschillende opvattingen over de correcte invulling van die abstracte principes. Eén probleem waar de media mee lijken te kampen is dat disproportioneel veel aandacht uitgaat naar 'incidentenpolitiek' en het neerzetten van politici als beroemdheden, in de traditie van film- en popsterren (Blommaert 2007: 229-35). Debatten worden te gesimplificeerd en versnipperd neergezet. Daarnaast zijn oneliners en gevoel belangrijker dan argumentatie en inhoud. De overgang naar publieksdemocratie, zoals beschreven door Manin, kan voor een groot deel bijdragen aan de vergroting van zichtbaarheid van het publieke debat, maar dan moeten deze overwegingen serieus worden genomen. Entertainment mag, maar alleen als dat ook bevorderlijk is voor de inhoud.

De publieksdemocratie is gebaat bij zichtbaarheid, en zichtbaarheid is ook nodig om de kleine crisis te verkleinen. Publieksdemocratie wordt door Manin beschreven als een variant van representatieve democratie waarbij 'uiterlijkheden' belangrijker worden; de persoonlijkheid van

politici wordt belangrijker voor burgers in het bepalen van hun stem terwijl lange-termijnbeloften over beleid een minder grote rol spelen. Aan de andere kant kunnen politici via massamedia directer met hun kiezers communiceren en de politiek krijgt een grotere exposure door nieuws, actualiteiten- en zelfs entertainmentprogramma's op TV, radio en internet.

Deze ontwikkelingen lijken bij te dragen aan de zichtbaarheid van het publieke debat, maar staan haaks op wat burgers percipiëren binnen de democratie: burgers hebben vaak het idee dat 'achterkamertjespolitiek' aan de orde van de dag is in de politieke besluitvorming, dat besluiten genomen worden door onderhandse deals en dat het volk op die besluiten weinig invloed had¹⁸. Het feit dat de onderhandelingen over de kabinetsformatie in zowel in 2006 als in 2010 en de onderhandelingen over de begroting van 2013 achter gesloten deuren plaatsvonden, helpt bepaald niet deze beeldvorming teniet te doen. Voor de burger is het zo onmogelijk te bepalen hoe het besluitvormingsproces eruit heeft gezien en hij kan zich moeilijker in de uitkomst ervan inleven als die niet is zoals hij hem gewenst had. De media zijn hierbij dolende; het is deels omdat ze geen zicht krijgen op het verloop van het debat en de eerlijke uitwisseling van argumenten dat hun verslaggeving zich concentreert op incidenten en zinloos entertainment. Bij zowel de politiek als de media moet er dus een omslag plaatsvinden op dit gebied.

Ook het zichtbaar maken van het besluitvormingsmoment zou voor individuen die stelselmatig bij de 'verliezers' horen frustratie kunnen oproepen; ze proberen het telkens weer, maar telkens weer horen ze, ondanks redelijke argumenten om het niet eens te zijn met het besluit, bij degenen die het onderspit delven in het proces. Dit is een pijnlijke bijkomstigheid van het systeem waar zeker niet te lichtzinnig over gedacht moet worden. Echter, het is een onvermijdelijke bijkomstigheid van een systeem waar de (tijdelijke) meerderheid het voor het zeggen heeft. Het zo veel mogelijk invoeren van bijvoorbeeld evenredige vertegenwoordiging zorgt ervoor dat zo veel mogelijk burgers zich zullen kunnen identificeren met politici die steeds voor hen blijven opkomen en verkleint de kans dat burgers stelselmatig bij de verliezers horen, maar die kans blijft altijd aanwezig als onvermijdelijk onderdeel van de representatieve democratie. Het zo veel mogelijk zichtbaar maken van het politieke proces zorgt er dan in ieder geval voor dat zoveel mogelijk burgers te kans hebben om het proces te begrijpen en blijft ze uitnodigen om er op een bepaalde manier aan deel te nemen door te laten zien dat hun visie, hoewel misschien niet de winnende, desalniettemin wordt erkend als zijnde legitiem. Zo wordt de kans op woede over die uitsluiting, die zich richt op het systeem, zo klein mogelijk gemaakt.

Ook voor Rummens (2011) biedt de overgang naar publieksdemocratie mogelijkheden. Hij vergelijkt het publieke debat met een podium; enerzijds moeten de instituties zo ingericht worden dat het debat zo open mogelijk gevoerd kan worden, anderzijds moeten de politieke actoren die een rol spelen in dat debat zo veel mogelijk naar buiten treden met hun overwegingen en acties. Lefort stelt dat alleen op die manier 'reële' conflicten kunnen worden getransformeerd naar 'symbolische' conflicten (Lefort 1992ed: 19-20). Representatie zou "*a constructive, responsive and transformative process*" moeten zijn (Rummens 2011: 7); het proces van representatie vormt en hervormt de belangen van de kiezer. Niet alleen is representatie, zoals Pitkin stelt, een soort (eenmalige) activiteit

¹⁸ Een kleine zoektocht door de digitale archieven van NRC en de Volkskrant leert dat minimaal maandelijks een politicus beschuldigd wordt van het bedrijven van 'achterkamertjespolitiek'

van de representant, het is een relationeel proces tussen kiezer en vertegenwoordiger. De overgang naar publieksdemocratie past goed bij deze vorm van representatie.

Jane Mansbridge (2003: 516-20) heeft het in deze context over ‘anticipatory representation’. ‘Anticipatory representation’ is een vorm van continue, voortdurende representatie, die zich kenmerkt door tweezijdige communicatie tussen kiezer en vertegenwoordiger die daarbij worden geholpen door het hele democratische bestel, “including political parties, political challengers, the media, interest groups, hearings, opinion surveys, and all other processes of communication” (ibid.: 519). Vertegenwoordigers spelen niet alleen een rol in het vertalen van de wensen en belangen van de kiezers naar het volk, ook structureren en interpreteren zij politieke gebeurtenissen voor de kiezer, bieden ze daarvoor alternatieven. Dat zorgt ervoor dat de kiezer meer inzicht krijgt in de politieke werkelijkheid en haar visie daarop kan blijven aanpassen. En omdat de politicus uiteindelijk toch herkozen wil worden, is het ook voor hem van groot belang dat hij aandacht blijft schenken en invloed geeft aan het voortdurende informele publieke debat (Rummens 2011: 14)¹⁹.

Ook Michael Saward (2006: 303) ziet, net als Manin, kiezers als onderdeel van een bepaald ‘publiek’, waarvan vertegenwoordigers een correct beeld dienen te geven, en voor wie zij op een legitieme manier moeten spreken en handelen. Maarten Hajer vergelijkt representatieve democratie met een ‘dramaturgisch’ proces, waarbij politici vergeleken worden met acteurs die een bepaalde voorstelling opvoeren voor hun publiek, de kiezer (Hajer 2009: 66), die vervolgens de voorstelling van zaken kiest die hij het beste bij de ‘werkelijkheid’ vindt passen.

De representatieve democratie lijkt in zijn huidige vorm op een vorm van theater en representatie draait in zijn visie om “*claims to be representative by a variety of political actors*” (Saward 2006: 298). De ‘representatieve claim’ is pas geldig wanneer de kiezer het geschetste beeld als zinnig erkent, maar claims van representativiteit blijven altijd subjectief en contesteerbaar. Het gaat dus expliciet niet alleen om een (race tot) verkiezing; representatie is geen ‘feitelijk product van verkiezingen’, maar een complexe relatie tussen kiezer en vertegenwoordiger. Makers van een representatieve claim proberen hun politieke publiek ervan te overtuigen dat de claim betrekking heeft op hen, dat ze de visie neergelegd in de claim dienen te accepteren en dat ze de maker van de claim moeten zien als degene die die visie het beste kan representeren. Het ‘theater’ waarin representatieve claims worden afgegeven is dus wel interactief, want het ‘publiek’ kan discussiëren met de makers over de zinnigheid van de claims, en de mate waarin zij zich erin herkennen.

¹⁹ Electorale volatiliteit, zoals besproken in hoofdstuk één, is overigens bij uitstek een verschijnsel dat past binnen een systeem van ‘anticipatory representation’. Het is dus niet altijd direct een aspect, oorzaak of gevolg van een eventuele crisis in de representatieve democratie. Doordat de communicatie tussen kiezer en vertegenwoordiger in dit systeem (en in de huidige samenleving) zo veel sneller en beter kan plaatsvinden, verwacht de kiezer ook dat zijn voorkeuren sneller in het beleid vertaald worden. Wanneer dit niet gebeurt, is de drempel om over te stappen naar een andere partij niet zo groot, omdat partijlijnen binnen de afzonderlijke links- en rechtsblokken zoals gezien steeds dichterbij elkaar komen te liggen. Aan de andere kant zorgt deze intensieve communicatie via de media ervoor dat politici ook veel sneller in kunnen spelen op ontwikkelingen in de samenleving en zo de mening van kiezers veel sneller kunnen vormen en transformeren. Dit geldt ook voor peilingen, die zeker vlak voor verkiezingstijd een grote invloed kunnen hebben op het gedrag van kiezers.

Het meten van de geldigheid van zo'n claim kan op verschillende manieren (Hajer 2009: 68). Verkiezingen en opiniepeilingen zijn slechts twee van de meest voor de hand liggende methoden, maar op zichzelf niet voldoende. In deze setting van representatie wordt ook duidelijk welk doel de media dienen. Juist in het heen en weer communiceren tussen kiezer en vertegenwoordiger, het aanpassen van de beelden die geschetst worden van het 'publiek', van zowel de kant van de vertegenwoordiger als de input die van de kant van de kiezer wordt ingegeven, speelt de informele publieke sfeer, en de media voorop, een hele belangrijke rol. Hier wordt duidelijk dat representatie een tweezijdig proces is, waar zowel kiezer als vertegenwoordiger input geven aan het te representeren beeld. Daarbij wordt representatie vooruit geholpen door zichtbaarheid te geven aan het publieke debat, doordat zowel kiezer als vertegenwoordiger een beter geïnformeerd beeld krijgen van wat er gebeurt en wat er nog moet gebeuren.

Ook de aanwezigheid van strijd en zichtbaarheid van het publieke debat alleen zijn echter niet voldoende. Voor een onderzoek heeft Parkinson (2005) eens een debat laten volgen, en de tevredenheid van burgers met de uitkomsten van dit debat laten meten. Uit haar onderzoek bleek dat de mensen die niet daadwerkelijk deel hadden genomen aan het debat, ook weinig vermogen hadden zich in te leven in de uitkomst van de discussie. Het is dus ook van belang dat politieke participatie zo veel mogelijk gestimuleerd wordt, waarbij burgers dan altijd het gevoel moet worden gegeven dat hun input er wel degelijk toe doet, zonder dat hen het idee wordt gegeven dat, zoals populistische partijen de kiezer voor willen houden, het mogelijk is dat hun wensen steeds één-op-één naar beleid te vertalen zijn. De grote ontevredenheid die heerst aangaande de Europese Unie, komt voort uit het feit dat er geen manier voor mensen is om zich tegen haar beleid te keren door middel van legitieme oppositie. De enige uitweg lijkt dan om zich van de EU als geheel af te keren (Rummens 2011: 15).

Maar soms kunnen, of willen, individuen om bepaalde redenen niet participeren. Het is dan toch van het grootste belang om hun stem op welke manier dan ook bij het besluitvormingsproces te betrekken, omdat ook zij deel uitmaken van de samenleving, en ook hun belang deel uitmaakt van het algemeen belang. Een interessant punt in dit licht wordt gemaakt door onder andere Beunders, die stelt dat Nederland aan het verworden is tot een 'diplomademocratie', waarbij de nieuwe onderklasse bestaat uit lageropgeleiden (Beunders 2011: 24). In de laatste 25 jaar zijn zij vrijwel geheel verdwenen uit bestuurlijke functies, met als gevolg dat hun stem in steeds mindere mate te horen is in de publieke sfeer. Eerder is hier al ingegaan op hoe partijen als D66, die van oorsprong zeer kritisch tegenover het functioneren van de representatieve democratie stonden, met het opkomen van 'populistische' volkspartijen als de LPF en de PVV in opvallende snelheid veranderden in vaste verdedigers van de politieke status quo. Beunders wijst hierbij bijvoorbeeld op het 'in de ijskast zetten' van kroonjuwelen als referenda en gekozen burgemeester, zonder deugdelijke argumenten hiervoor. Zijn conclusie is dat dit voortkomt uit angst voor de PVV, die in haar programma ook oproept tot meer directe democratie: "D66 heeft met deze inruil van die directe democratie voor 'fatsoen' en 'Europa' de eerste tekenen vertoond van een gezeten burgerij in paniek: stel dat al die tokkies de burgemeester en de premier gaan kiezen!" (Beunders 2011: 22-3).

Dit verschijnsel wordt door Bovens en Wille (2011) 'diplomademocratie' genoemd, een term die impliceert dat een bepaald opleidingsniveau noodzakelijk is om deel te kunnen nemen aan de democratie. Zij stellen in een uitgebreid onderzoek naar de staat van de Nederlandse democratie dat opleidingsniveau de nieuwe belangrijkste politieke scheidslijn is geworden. De opkomst van partijen

als de PVV wijten zij dan ook deels aan het feit dat de lager opgeleiden, de nieuwe 'onderklasse', zich buitengesloten voelen uit het politieke proces (Bovens 2011: 26-7) omdat zij zich niet meer kunnen identificeren met gevestigde politici en partijen. Het debat gaat ze te snel en is te kosmopolitisch van toon. De reactie van de gevestigde partijen op de 'populistische' nieuwkomers zorgt ervoor dat individuen aan beide kanten van het spectrum elkaar minder serieus nemen als legitieme tegenstanders in het debat.

De verschillen in opvattingen tussen de hoogst- en laagstopgeleiden zijn groot, zo blijkt uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (2012). Waar in de groep hoogstopgeleiden 76% 'voldoende vertrouwen' heeft in de overheid, is dat in de groep laagstopgeleiden slechts 27%. Slechts 26% van de lageropgeleiden vindt lidmaatschap van de EU een goede zaak, tegenover 63% van de hogeropgeleiden. Meer dan de helft van de lageropgeleiden vindt de mening van hogeropgeleiden te veel doorklinken in de politiek. Dat is op zich geen probleem, maar deze bevolkingsgroep maakt zich zorgen om het feit dat die hogeropgeleiden volgens hen niet door hebben wat er écht speelt in de samenleving. Deze nieuwe scheidslijn laat zien dat het serieus nemen van medeburgers als legitieme tegenstanders in het debat niet vanzelf gaat. Het feit dat burgers een 'common symbolic space' delen betekent niet automatisch dat zij elkaar ook zien als legitieme tegenstanders. Daar komt nog bij dat het niet altijd lukt om alle stemmen zichtbaar te maken in het debat.

Daarom is nog een laatste element nodig in de representatieve democratie, om te zorgen dat een samenleving echt een samenleving is waarin geïnstitutionaliseerde strijd met legitieme tegenstanders kan plaatsvinden, waarin scheidslijnen slechts oppervlakkig zijn en waarin debat zichtbaar is waarin de tegenstanders elkaar serieus nemen.

4.4 Solidariteit

In de afwezigheid van de mogelijkheid tot consensus over de correcte invulling van het algemeen beleid en het zichtbaar maken van alle stemmen die er toe zouden moeten doen in het debat, moet de politiek zich beroepen op een ander element wat belangrijk is binnen de representatieve democratie, namelijk solidariteit. Naast de institutionalisering van strijd en de zichtbaarheid van het publieke debat, is dat voor mij het derde belangrijke element van representatieve democratie. Solidariteit is breder dan de dunne consensus die bestaat over de fundamentele van de representatieve democratie, de 'common symbolic space', maar vindt daar wel haar basis. Voor solidariteit is deze ondergrens van gedeelde abstracte waarden nodig omdat vanuit daar het gevoel kan groeien dat politieke tegenstanders precies dat zijn; legitieme tegenstanders binnen een systeem waarover men het eens is, in plaats van vijanden die elkaars bestaanszekerheid willen wegnemen. Solidariteit is een aanvulling op de 'common symbolic space' en is nodig omdat die 'common symbolic space' alleen onvoldoende basis biedt om een representatieve democratie op te bouwen. Wanneer solidariteit binnen een representatieve democratie onvoldoende aanwezig is, verdwijnt de (extra) prikkel die burgers nodig hebben om hun wensen en belangen te vertalen in termen van het algemeen belang van de gemeenschap en om verantwoordelijkheid te willen dragen voor elkaars lot.

Richard Rorty stelt dat solidariteit altijd gemeenschapsgebonden is. Die gemeenschap hoeft voor hem geen dieper bestaansrecht te kennen dan slechts de (willekeurige) loop van de geschiedenis: "A belief can still regulate action, can still be thought worth dying for, among people

who are quite aware that this is caused by nothing deeper than contingent historical circumstance” (Rorty 1989: 189). Individuen kunnen volgens hem op twee manieren zin geven aan hun leven: enerzijds door zich te beschrijven in relatie tot “nonhuman reality”, wat voor Rorty de basis is voor een zoektocht naar ‘objectieve waarden’ en anderzijds door zich onderdeel te voelen van de grotere geschiedenis van een bepaalde gemeenschap (Rorty 1989(2): 167). Dit is voor hem de basis van de zoektocht naar solidariteit. Solidariteit kan alleen bestaan binnen een afgebakende gemeenschap; om je ‘een van ons’ te voelen, is een ‘ander’ nodig waartegen het collectief zich kan afzetten²⁰.

Max Scheler maakt een onderscheid tussen drie types collectieven waarin tussen degenen die daartoe behoren een bepaalde solidariteit bestaat (Scheler 1973ed.); de (natie)staat, de cultuur (‘het volk’) en de kerk. Het verschil tussen deze drie collectieven is de demarcatie van solidariteit die eruit voortvloeit. Solidariteit binnen de staat wordt gelimiteerd door de staatsgrenzen, verantwoordelijkheid binnen de cultuur wordt gelimiteerd door de grenzen van gedeelde overtuigingen, waarden en ideeën en de kerk, die ‘iedereen’, de gehele geloofsgemeenschap, omvat. Voor Scheler zijn deze drie collectieven strikt gescheiden.

De belangrijkste notie die uit solidariteit voortvloeit is voor Scheler de co-verantwoordelijkheid die er tussen leden van een collectief bestaat; elke burger is autonoom en compleet verantwoordelijk voor zijn eigen acties, maar heeft daarnaast ook een soort gedeelde verantwoordelijkheid voor de acties van de anderen binnen het collectief en het collectief als geheel. Scheler zelf gaat heel ver in zijn notie van co-verantwoordelijkheid; hij stelt dat wanneer persoon X, met wie ik een collectief deel, een moord pleegt, ook ik daar in bepaalde mate verantwoordelijk voor ben. Niet op dezelfde manier als X, die de moord gepleegd heeft, maar in het creëren van een collectief waarin X tot moord werd gedreven (Scheler 1973ed: 523-6).

In de huidige samenlevingen, die veel sterker geïndividualiseerd zijn dan die van Scheler was, is het, zoals Rosanvallon al aangaf, naïef om te verwachten dat het collectief weer zo’n grote rol kan innemen in het leven van mensen. In mindere mate zijn identiteiten ‘natuurlijk gegeven’ en meer zijn zij het gevolg van bewuste keuzes of een bepaalde levensvisie (Weymans 2005: 277). Toch is zijn notie van co-verantwoordelijkheid voor elkaar en het gehele collectief interessant en zou het, in afgezwakte vorm, de representatieve democratie kunnen versterken.

Schelers notie van solidariteit geeft mensen de kans om ondanks hun verschillende opvattingen toch een geheel te vormen, creëert een sterkere basis voor een samenleving dan slechts een set gedeelde instituties binnen een overkoepelend raamwerk van gedeelde abstracte waarden en kan meehelpen met het omzetten van antagonistische wij/zij relaties naar een agonistisch beeld van tegenstanders in het debat. Het onderstreept de essentie van wat Mouffe wil bewerkstelligen; het serieus nemen van elkaar als tegenstander zonder dat je elkaar als vijand ziet. In een geïndividualiseerde samenleving is een ‘common symbolic space’ alleen echter niet genoeg. Als slechts een het delen van zo’n ‘abstracte ruimte’ waarin iedereen dezelfde waarden deelt, voldoende was voor het creëren van een samenleving waarin burgers elkaar zien als legitieme tegenstanders,

²⁰ Dit houdt ook in dat juist omdat solidariteit gemeenschapsgebonden is, met het veranderen van de reikwijdte van de gemeenschap ook het bereik van solidariteit kan veranderen (toenemen). Dit is echter een proces dat tijd nodig heeft en dat slechts kan worden bevorderd maar nooit kan worden verplicht.

zou elke Nederlandse burger zich even verbonden moeten voelen met iemand uit Griekenland of Spanje als dat ik mij voel met een mede-Nederlander. Dit is echter niet het geval.

Individen binnen een samenleving waar sterke solidariteit heerst, zullen ook eerder geneigd zijn hun wensen en belangen te formuleren in termen van het algemeen belang in plaats van het debat te voeren op basis van particulier eigenbelang; omdat ze niet alleen verantwoordelijkheid voelen tegenover zichzelf, maar ook tegenover de ander en het geheel. Het gaat daarbij dus niet om een verbondenheid die tot uiting komt in symbolen, zoals Rosanvallon wil, maar om daadwerkelijke eenheid die voortkomt uit het delen van een staat of cultuur, waarvan de leden elkaar erkennen als legitiem en zich ook op een bepaalde manier in elkaar herkennen.

Simon Caney (2005) stelt echter dat solidariteit verder reikt dan alleen een bepaald collectief. In navolging van Thomas Pogge maakt hij een onderscheid tussen 'institutional' en 'interactional rights and duties' (Caney 2005: 64-5). Institutionele rechten komen voort, zoals bij Scheler, uit het feit dat een individu tot een bepaald collectief, door Caney een 'institutional scheme' genoemd, behoort. De plichten die bepaalde rechten creëren, moeten in dit systeem voldaan worden door individuen die ook tot dat bepaald collectief behoren – dus solidariteit bestaat binnen het collectief. Caney gelooft echter dat solidariteit verder gaat dan het collectief en stelt dat rechten en hun bijbehorende plichten interactioneel zijn. Dat wil zeggen, de rechten die individu X heeft creëren plichten voor alle andere personen, niet slechts diegenen die deel uitmaken van hetzelfde 'institutional scheme' (ibid.). Ieder individu heeft volgens Caney bepaalde morele rechten.

In een wereld waar globalisering zo'n impact heeft en het collectief een steeds meer ondergeschikte rol gaat spelen in beleid en de gevolgen van beleid, wordt dat collectief een steeds minder sterke basis voor solidariteit. Caney stelt dat rechten verkregen worden op basis van bepaalde morele capaciteiten ('needs, goods and vulnerabilities') die elk individu heeft. Datzelfde geldt voor solidariteit. Er is voor Caney geen moreel relevante reden waarom solidariteit zou ophouden bij de grenzen van een collectief.

Het probleem is echter dat solidariteit niet gelijk te stellen is met respect voor een bepaald pakket basisrechten. Solidariteit is voor individuen allereerst een gevoelskwesitie en geen morele verplichting die van bovenaf kan worden opgelegd. Morele overwegingen spelen bij de afweging of een individu 'een van ons' is een kleine rol (Rorty 1989: 191) en wanneer loyaliteit richting een kleine groep als familie conflicteert met een grotere groep als bijvoorbeeld gemeenschap, zullen individuen altijd meer loyaliteit voelen naar de kleinere groep, waar zij de meest concrete kennis over hebben en de diepste band mee voelen. Solidariteit begint niet als verplichting, maar ontstaat vanuit een wederkerige vertrouwensband met individuen die dichtbij je staan (Baier 1995) en kan vanuit daar doorgroeien naar een dunnere vorm loyaliteit over groter gebied, zoals de gemeenschap, staat of zelfs nog groter dan dat (Rorty 1989). 'Verplichting' gaat pas een rol spelen wanneer de 'dikke' loyaliteit jegens een kleine groep conflicteert met dunnere solidariteit of respect voor een pakket basisrechten, jegens een grotere groep. Rorty noemt in dit verband het dilemma wat een soldaat voelt die 'voor zijn land' gaat strijden in een oorlog. De loyaliteit die hij jegens zijn familie voelt gebiedt hem een veilig leven te leiden om zo lang mogelijk voor hen te kunnen zorgen, terwijl de loyaliteit die hij jegens zijn land voelt hem gebiedt te vechten voor dit land (ibid. 1997: 141).

Solidariteit heeft 'een ander' nodig tegenover welke een collectief kan worden gevormd en de grens tussen 'ons' en 'de ander' is meestal arbitrair en gebaseerd op een toevallige loop van de

geschiedenis. Een collectief als cultuur of staat is in de huidige samenlevingen voor individuen nog zo belangrijk, dat het een band creëert tussen individuen die essentieel is voor solidariteit. Daarnaast is de staat op dit moment nog steeds de belangrijkste locus voor de uitoefening van representatieve democratie. Ook daarom is het voor nu nog de relevante basis voor solidariteit. Maar met het relevanter worden van bovenstatelijke gemeenschappen zal de reikwijdte van de gemeenschap, en daarmee de solidariteit, ook toenemen. Dat is echter geen kwestie van het erkennen van de essentie van een gelijkwaardige menselijkheid in elkaar, maar eerder het minder relevant achten van bepaalde verschillen op het gebied van bijvoorbeeld waarden, religie of ras (Rorty 1989: 192). Hoewel solidariteit dus kan uitbreiden, en dat met een globaliserende wereld ook nodig zal zijn om beleid democratische legitimiteit te bieden, blijft ze altijd begrensd door het dezelfde grenzen als het collectief: er moet een bepaalde 'wij' tegen 'zij' tegenstelling kunnen blijven bestaan.

Solidariteit is een cruciale aanvulling op de 'common symbolic space' en kan een belangrijke rol spelen in het mitigeren van de gevolgen van een toenemend geïndividualiseerde samenleving zoals die zijn besproken in hoofdstuk twee. Wanneer een sterke(re) solidariteit in een samenleving bestaat, is de kans kleiner dat individuen slechts nog kijken naar hun specifieke eigenbelang. Met solidariteit neemt de bereidheid toe een gedeelde verantwoordelijkheid te dragen voor het lot van de samenleving als geheel en medeburgers binnen die samenleving. In de vertaling van abstracte principes die een samenleving leiden naar concreet beleid zal dat beleid gemakkelijker in termen van het algemeen belang worden geformuleerd, en de effecten die Mongardini beschrijft zullen afnemen; politici zullen minder snel de toevlucht nemen tot angstbeelden als basis voor 'legitimatie' van beleid wanneer burgers ontvankelijker zijn voor het bevorderen van het algemeen belang ten opzichte van hun eigenbelang op basis van een loyaliteit jegens medeburgers.

De representatieve democratie kan de solidariteit onder anderen versterken door het aanbieden van een moment van 'herkansing' (Rummens 2011: 14); door momenten van regelmatige verkiezing en veelvuldig contact tussen kiezers en vertegenwoordigers bestaat een reële kans dat de groep die op dit moment niet bij de regerende meerderheid hoort, daar op een later punt wel toe kan gaan behoren. De verloren partij verdwijnt niet van het politieke toneel, maar blijft daar aanwezig als legitieme oppositie, die opnieuw een kans zal krijgen als daar een moment voor is. Het zorgt ervoor dat burgers elkaar blijven erkennen als legitieme tegenstanders en dat ze verantwoordelijkheid durven te dragen voor hun eigen standpunt.

Daarnaast moeten instituties in een representatieve democratie participatie bevorderen (Lefort 1992ed: 18-9), zodat de samenleving niet alleen een verzameling individuen is met losse overtuigingen en belangen, maar een daadwerkelijke samenleving waarin individuen ook een gedeelde verantwoordelijkheid voelen om die samenleving te laten werken. Participatie blijft echter een precair punt, omdat er verschillende redenen bestaan waarom individuen niet kunnen of willen participeren, zoals eerder besproken.

Een vergroting van solidariteit in de samenleving vereist daarnaast een andere toon in het debat. Wanneer in Nederland een partij als de PVV het stelselmatig heeft over 'de linkse kerk' of 'zakkenvullende elites' draagt dat niet bij aan het creëren van wederzijds begrip. Ditzelfde geldt voor het gedrag van een partij als D66 wanneer die zich zo overduidelijk 'principeel' afkeert van alles waar de PVV voor staat, of voor de verkiezingspeech van voormalig GroenLinks fractievoorzitter Jolande Sap, waarin zij het verlies van negen zetels voor de PVV "fantastisch nieuws" noemde (Telegraaf

2012). Politici dienen in te zien dat zij een bepaalde voorbeeldfunctie hebben; wanneer zij geen loyaliteit naar medevertegenwoordigers tentoonspreiden, zullen burgers ook minder snel geneigd zijn loyaliteit te voelen jegens medeburgers met andere opvattingen. Het is aan partijen aan beide kanten van het spectrum om ervoor te zorgen dat het ontstaan van een nieuwe scheidslijn als opleidingsniveau er niet voor zorgt dat het debat verder polariseert waardoor de solidariteit afneemt. Het is daarnaast aan de 'gevestigde' politiek om ervoor te zorgen dat zij altijd een adequate manier blijft zoeken om ook degenen die zelf niet direct willen of kunnen participeren te representeren, zodat ook zij zich kunnen identificeren met deelnemers aan het politieke proces.

Het blijft echter steeds belangrijk om daarbij aan te merken dat het ontstaan solidariteit een proces is, dat bevorderd kan worden, maar nooit verplicht. Het verschilt in die zin van respect voor een pakket basisrechten en de plichten die daardoor worden voortgebracht. Daarbij komt dat solidariteit alleen kan groeien in een samenleving waar ook de andere twee elementen die besproken zijn, erkenning van de aanwezigheid van strijd en zichtbaarheid van het publieke debat, in voldoende mate aanwezig zijn. Deze drie elementen staan in gelijke relatie tot elkaar en zijn wederzijds afhankelijk. Zonder een erkende geïnstitutionaliseerde strijd tussen burgers geen is geen open en eerlijk debat mogelijk en zonder zichtbaar en open debat blijft de strijd tussen burgers slechts dat – een strijd tussen burgers waarvan het maar de vraag is hoe en op welke manier die exact in de politieke arena gevoerd wordt. Solidariteit bevordert een open en eerlijk debat doordat een sterke solidariteit ervoor zorgt dat in een geïndividualiseerde samenleving burgers zich toch blijven richten op het algemeen belang van die samenleving, maar andersom versterkt een zichtbaar en eerlijk debat de solidariteit ook door het aanbieden van het moment van 'herkansing' en het laten zien hoe de machtsprocessen lopen. Representatieve democratie kent een moment van uitsluiting. De erkenning van dit moment en het feit dat de representatieve democratie altijd een pluralistisch karakter zal hebben zorgt voor een versterking van solidariteit onder burgers die zich anders miskend zouden voelen door een nadruk op 'consensus' waar zij geen onderdeel van zijn. Maar een versterking van solidariteit zorgt er ook voor dat burgers elkaar gemakkelijker kunnen beschouwen als legitieme tegenstanders binnen een overkoepelende gemeenschap.

Representatieve democratie is dan ook het systeem waarin burgers onder een koepel van abstracte waarden als vrijheid en gelijkheid door middel van een open en eerlijk debat als tegenstanders zouden moeten strijden over de juiste concretisering van het algemeen belang, waarbij verantwoordelijkheid gevoeld wordt voor het lot van samenleving en medeburgers.

Conclusie en aanbevelingen

De hoofdvraag die aan het begin van deze thesis gesteld is, luidt: *Is de contemporaine perceptie van crisis binnen de representatieve democratie het gevolg van een daadwerkelijke staat van crisis, en daarbij aansluitend, wat is de beste manier om met deze perceptie en haar oorzaken om te gaan?*

Deze vraag is tweeledig. Om de vraag te kunnen beantwoorden, is in eerste instantie onderzocht welke verschijnselen aanleiding geven tot het denken over de representatieve democratie in termen van crisis. De verschillende verschijnselen die leiden tot het spreken over een crisis in de representatieve democratie hebben ook geleid tot verschillende interpretaties van de eventuele crisis. Daarom is vervolgens gekeken naar drie verschillende theorieën die een uiteenzetting doen over de aanleiding van het denken in termen van crisis en wat er gedaan dient te worden om een eventuele crisis, of de gevoelens van onvrede die daartoe leiden, op te lossen.

De eerste theorie die besproken werd ging uit van het werk van Bernard Manin. Manin stelt dat het hedendaagse gevoel van crisis niet voortkomt uit een daadwerkelijke staat van crisis, maar uit een situatie van onzekerheid die samenhangt met de overgang van de ene variant van representatieve democratie naar de andere. Manin noemt deze nieuwe variant publieksdemocratie. Deze wordt gekenmerkt door haar gelijkenis met een ‘podiumvoorstelling’, waarbij het politieke proces een verzameling is van verschillende ‘voorstellingen’ van het algemeen belang en de kiezer het publiek dat tussen die verschillende voorstellingen kan kiezen.

Hij stelt dat om te spreken over een daadwerkelijke crisis, er sprake zou moeten zijn van een probleem op het gebied van de fundamentele van de representatieve democratie, die hij identificeert als gedeeltelijke autonomie van vertegenwoordigers, regelmatige verkiezing van vertegenwoordigers, vrijheid van publieke meningsuiting en besluitvorming aan de hand van ‘trial by discussion’. Hij bespreekt de geschiedenis van de representatieve democratie en laat zien dat er verschillende varianten van representatieve democratie zijn, die op hun eigen manier voldoen aan deze vier principes. De variant die de huidige samenlevingen kenmerkt wordt door Manin ‘publieksdemocratie’ genoemd, en ook deze variant voldoet op een bepaalde manier aan alle vier de principes. Dat leidt ertoe dat hij concludeert dat er geen probleem is in de representatieve democratie.

Hoewel Manin overtuigend aanvoert dat er geen *fundamenteel* probleem is binnen de representatieve democratie, gaat hij in het geheel niet in op het functioneren van de representatieve democratie. Hij wijt de gevoelens van onrust in de samenleving aan het feit dat zij zich in een overgangsfase bevindt, van de ene variant van representatieve democratie naar de volgende, en ontkent dat de representatieve democratie zich in een staat van crisis bevindt. Het klopt dat de representatieve democratie oppervlakkige veranderingen door heeft gemaakt en nog steeds doormaakt. Met de samenleving ontwikkelt ook de representatieve democratie zich. De ‘variant’ van representatieve democratie die op dit moment dominant is is de *publieksdemocratie*, die zich kenmerkt door een geïndividualiseerde samenleving met enorm bereik van massamedia, waardoor de democratie een soort ‘theater’ wordt.

De gevoelens van onrust en crisis die in de samenleving heersen hebben echter een diepere oorsprong dan slechts een overgangsfase. De verschijnselen die in hoofdstuk één zijn besproken en die symptomen zijn van het denken over de representatieve democratie in termen van crisis, laten zien dat er in de huidige samenlevingen meer aan de hand is dan alleen een overgangsfase. Er is

sprake van een crisis binnen de representatieve democratie. Het is een 'kleine' crisis, die zich bevindt op het niveau van het *functioneren* van de actoren binnen representatieve democratie. De representatieve democratie als systeem op zich staat niet ter discussie en is nog altijd het meest wenselijke systeem, de juiste manier waarop burgers democratische zelfbeschikking kunnen verkrijgen. Door haar disfunctioneren is echter bij politici en burgers een groeiend gevoel van onvrede te bemerken geweest, dat heeft geresulteerd in een crisis.

Zowel Claude Lefort als Chantal Mouffe zien wel een crisis in het functioneren van de representatieve democratie. Volgens Claude Lefort komt de crisis voort uit het feit dat de voornaamste taak van de representatieve democratie, het 'symbolisch' vullen van de plek van de macht, steeds verder wordt bemoeilijkt. Dit komt vooral door de toenemende individualisering in de samenleving en de manier waarop de actoren binnen de representatieve democratie daarop reageren. De crisis in het functioneren van de representatieve democratie veroorzaakt volgens een probleem op systeemniveau. Chantal Mouffe stelt dat in de huidige samenleving de liberale notie van 'consensus' te veel de overhand heeft gekregen. Deze notie doet echter afbreuk aan een fundamentele waarde binnen de representatieve democratie: pluraliteit. Pluraliteit is een onvermijdelijk kenmerk van (democratische) samenlevingen en zorgt ervoor dat consensus over de correcte invulling van het algemeen belang in concreet beleid onmogelijk is. Wanneer politici spreken over consensus, verbloemen zij dat het beleid gebaseerd is op uitsluiting van bepaalde partijen die een gegronde reden hadden het niet eens te zijn met het besluit. Door de strijd die gepaard gaat met het politieke proces te ontkennen, geven politici deze strijd de kans om op het niveau van de samenleving gewelddadig te worden en zorgen ze ervoor dat burgers die niet direct deel uit maken van de 'consensus' zich niet gehoord voelen. Erkenning en institutionalisering van deze strijd is het eerste essentiële element dat aanwezig moet zijn voor het correct functioneren van de representatieve democratie. De representatieve democratie moet haar instituties zo inrichten dat dit antagonisme, zoals Mouffe het noemt, wordt omgevormd in agonisme, waarbij aanhangers van andere ideeën geen vijanden meer zijn, maar slechts (politieke) tegenstanders. Dit gebeurt in de representatieve democratie door een slechts 'symbolische' invulling van de plek van de macht; verschillende politieke partijen strijden, met hun specifieke visie op hoe het algemene belang het beste te bevorderen, om de gunst van de kiezer. Die kan steeds slechts tijdelijk worden gewonnen.

Hoewel Mouffe en Lefort overtuigend laten zien dat erkenning van pluraliteit en conflict binnen de samenleving essentieel zijn binnen de representatieve democratie, een voorwaarde waaraan dit moment niet voldoende wordt voldaan, zal een herwaardering van dit element alleen niet zorgen voor een oplossing van de crisis. In de representatieve democratie dienen drie elementen aanwezig te zijn om haar naar behoren te laten functioneren. Deze elementen fungeren op een concreter niveau dan de 'common symbolic space', waar overeenstemming heerst over abstracte begrippen als bijvoorbeeld vrijheid en gelijkheid, en moeten door politici en burgers worden bevorderd, zo nodig door politiek beleid. Deels komen deze elementen voort uit de besproken theorieën, en deels zijn zij een aanvulling daarop.

Het eerste en wellicht ook meest belangrijke element, is zoals gezien dus de erkenning van het conflict. Pluraliteit is een onvermijdelijk kenmerk van (democratische) samenlevingen, en het is van het grootste belang dat voldoende ruimte wordt gegeven aan de strijd die hieruit voort kan komen. Het is de taak van de representatieve democratie om ervoor te zorgen dat burgers deze gevoelens van strijd op een civiele manier tot uiting kunnen brengen. De erkenning van het conflict

alleen is echter niet genoeg om de representatieve democratie correct te laten functioneren. Het tweede element wat van belang is, is de zichtbaarheid van het publieke debat.

Zoals Lefort stelt, blijven de visies die op een bepaald moment niet de gunst van de kiezer hebben, die de strijd 'verloren' hebben, altijd aanwezig op het politieke toneel, zodat ze kunnen blijven meestrijden om de gunst van de kiezer. Deze zichtbaarheid van het publieke debat is noodzakelijk, omdat kiezers te allen tijde het idee moeten houden dat, hoewel ze misschien op een bepaald moment de strijd verloren hebben, dat niet betekent dat hun visie op de correcte invulling van het algemeen belang niet langer legitiem is. Het debat tussen deze visies moet open gevoerd worden, zodat kiezers kunnen bepalen of hun visie op een voor hen acceptabele manier een kans heeft gehad.

Daarnaast is de zichtbaarheid van het debat van belang door het 'volitional moment' dat het politieke proces kent: hoewel discussie in het politieke proces altijd gepaard dient te gaan met het uitwisselen van waarheidsuitspraken en rationele argumenten, komt er altijd een punt in het proces waarop macht een rol gaat spelen in de besluitvorming. Er zullen in de discussie altijd groepen of individuen zijn die gereede bezwaren hebben tegen het te nemen besluit, maar het besluit zal toch genomen moeten worden. Door dit 'volitional moment' niet langer te ontkennen, maar te laten zien dat het een onvermijdelijk onderdeel is van het politieke proces, dat alle visies een eerlijke kans hebben gehad én dat burgers altijd een nieuwe kans hebben om de politieke strijd te voeren, kan de representatieve democratie burgers zo veel mogelijk betrokken houden bij het politieke proces.

Door toenemende individualisering in de huidige samenlevingen denken individuen echter in steeds mindere mate in ideologische termen over politiek en het algemeen belang, maar steeds meer in termen van rationeel, economisch en particulier eigenbelang. Dit zorgt voor een gefragmenteerde samenleving. De individualisering is waarschijnlijk onomkeerbaar, maar om te zorgen dat de representatieve democratie nog als een geheel kan functioneren, dient ze de solidariteit tussen haar burgers te bevorderen. Solidariteit als respect voor een pakket basisrechten gaat verder dan het collectief alleen, maar dat geldt niet voor de belangrijkste vorm van solidariteit waar het hier om draait, solidariteit als loyaliteit tussen burgers.

Er is geen moreel geldige reden waarom solidariteit als respect voor een pakket basisrechten alleen tussen leden van een bepaald collectief, met als voornaamste voorbeeld daarvan de staat, zou moeten bestaan. Sterker, aangezien alle individuen bepaalde gelijke morele kenmerken bezitten, volgt daaruit dat hen ook allemaal dezelfde basisrechten en daarbij horende plichten toekomen. Solidariteit als loyaliteit tussen burgers werkt anders. Loyaliteit is een gevoel en kan niet als verplichting van bovenaf worden opgelegd. Solidariteit als loyaliteit tussen burgers is bovendien gemeenschapsgebonden en zorgt er in een sterk geïndividualiseerde samenleving voor dat burgers voorbij hun eigenbelang kijken en weer bereid zijn verantwoordelijkheid te dragen voor medeburgers en de samenleving als geheel.

Gezien ontwikkelingen van globalisering bestaat de kans dat de locus van representatieve democratie, en daarbij aansluitend, solidariteit als loyaliteit, zich ook zal ontwikkelen voorbij de staatsgrenzen. Feit is dat de staat nu nog de voornaamste locus van representatieve democratie is, en dat solidariteit dan ook vanuit daar dient te starten. Een nadruk op solidariteit kan bovendien de plek innemen van de zoektocht naar consensus die nu de meeste representatieve democratieën kenmerken. Een nadruk op solidariteit wil niet zeggen dat de pluraliteit in de samenleving niet langer

kan bestaan. Het wil zeggen dat er onder die pluraliteit een soort loyaliteit bestaat, welke dikker is dan alleen een gedeelde visie over het bestaan van abstracte waarden als vrijheid en gelijkheid en die ervoor zorgt dat burgers in de representatieve democratie niet alleen voor eigenbelang gaan, maar ook het algemeen belang van de samenleving als geheel willen bevorderen. Strijd over hoe dit algemeen belang het beste te bevorderen blijft dan bestaan, maar is legitiem en geaccepteerd door allen.

Mogelijkheden voor verder onderzoek zijn er naar aanleiding van dit stuk voldoende. Dit onderzoek zou zowel op het theoretische als het praktische vlak kunnen liggen. Met name naar het begrip 'solidariteit' is nog weinig onderzoek gedaan, terwijl daar naar mijn mening nog veel te halen is. Het theoretische onderzoek dient zich daarbij vooral te richten op het verschil tussen solidariteit als een bepaald soort loyaliteit tussen burgers en solidariteit als respect voor een bepaald pakket basisrechten. Die laatste kan van bovenaf opgelegd worden als een verplichting tussen burgers, maar het is de vraag in hoeverre deze variant van solidariteit ver genoeg reikt om een samenleving hechter te kunnen maken. Dat ik de rechten erken van persoon X, wil nog niet zeggen dat ik hem als een 'legitieme tegenstander' zie binnen een gedeelde 'common symbolic space'. Het is juist de extra 'laag' die gecreëerd wordt door solidariteit als loyaliteit die van een verzameling burgers een daadwerkelijke 'samenleving' kan maken. Burgers die loyaliteit jegens elkaar voelen, zullen eerder de gedeelde verantwoordelijkheid voor elkaars lot accepteren en bereid zijn de gevolgen daarvan te dragen.

Het praktisch onderzoek op dit vlak zal dan vooral moeten draaien om de vraag hoe deze variant van solidariteit kan worden bevorderd, die cruciaal is in het oplossen van de crisis binnen de representatieve democratie. Westerse samenlevingen bevinden zich vandaag de dag in een belangrijke overgangsfase. Dit heeft niet alleen te maken met de overgang van de ene variant van representatieve democratie (partijdemocratie) naar de andere (publieksdemocratie) maar vooral ook met de enorme gevolgen van globalisering waar de wereld mee worden geconfronteerd. De staat is nog steeds de belangrijkste locus voor de beoefening van democratie, maar burgers worden ook steeds meer geconfronteerd met de effecten van beleid uit andere staten terwijl zij daarover geen democratische controle kunnen uitoefenen. Dat vraagt om een verschuiving van de locus van representatieve democratie.

Burgers in de Europese Unie voelen de consequenties van globalisering op een bijzondere manier, nu de EU zich in een economische crisis bevindt en van burgers onderling een mate van verbondenheid wordt gevraagd die zij nog lang niet altijd even sterk voelen. Wanneer burgers uit Nederland en Duitsland gevraagd wordt om zich solidair op te stellen met de Griekse (en Spaanse) situatie, wordt door hen niet zelden Griekse vriendjespolitiek en corruptie aangehaald en wordt gesteld dat de Grieken "het zelf maar moeten oplossen" (Tirez 2012). In reactie daarop worden, wanneer een beroep op solidariteit geen directe weerklank lijkt te vinden, schrikbeelden van stal gehaald als grote(re) financiële rampspoed wanneer we de Grieken níet zouden helpen, om zo het beleid alsnog te voorzien van een 'legitieme' basis. Het is echter exact dit gedrag dat ervoor zorgt dat de gemiddelde burger een (nog) grotere afkeer krijgt van de Europese Unie. De indruk wordt gewekt dat 'de Griek' (en de Griekse politicus) kan doen wat hij wil, omdat de EU toch wel een vangnet biedt dat overeind wordt gehouden met geld van de Nederlandse of Duitse belastingbetaler, zonder dat die de mogelijkheid geboden wordt om te zeggen wat hij daarvan vindt of in hoeverre hij dit deel vindt uitmaken van het algemeen belang van zijn samenleving.

Op basis van de visie van Caney zou solidariteit met Griekenland de morele plicht zijn van alle burgers in de Europese Unie. Er is voor hem immers geen moreel relevante reden waarom burgers uit Nederland en Duitsland meer solidariteit zouden moeten voelen jegens burgers uit hun eigen land dan jegens andere Europese burgers. Wanneer deze solidariteit, in de vorm van een betalingsregeling voor Griekenland, van bovenaf verplicht wordt, is het de vraag in hoeverre dit nog solidariteit genoemd kan worden. Op dit moment bestaat er bij de gemiddelde Nederlandse burger namelijk zelfs geen conflict tussen verschillende 'loyaliteiten' (waar dan een dikke loyaliteit jegens Nederlandse medeburgers gevoeld zou worden en een dunnere loyaliteit jegens Europese medeburgers) omdat solidariteit binnen de EU door een gebrek aan democratisering nooit de kans heeft gehad om te groeien. Binnen de EU geldt nu slechts een variant van een 'common symbolic space', maar die is niet voldoende om de basis te vormen voor een Europese samenleving waarbinnen burgers zich verantwoordelijk voor elkaar en de samenleving als geheel voelen.

Wat de EU nodig heeft is niet een sterkere economische basis, maar een sterkere democratische basis, waarbij Europese burgers met elkaar in debat kunnen treden en waarbij burgers ook het idee moeten hebben dat er iets te kiezen valt. Anders gezegd, er kan geen solidariteit van burgers gevraagd worden wanneer daar niet de andere elementen die het correct functioneren van de representatieve democratie mogelijk maken, tegenover staan. Pas wanneer de pluraliteit in de EU voldoende erkend én geïnstitutionaliseerd is en er een legitiem en zichtbaar debat op gang is gebracht over de richting die de EU op moet, kan van burgers verwacht gaan worden dat zij een zekere loyaliteit voelen jegens hun Europese medeburgers. Alleen van daaruit kan solidariteit als een gevoel van loyaliteit tussen burgers groeien. Solidariteit (jegens de Grieken en andere EU-lidstaten) kan niet slechts voortkomen uit respect voor een aantal basisrechten die zij hebben. De basis voor die solidariteit moet liggen in een gedeelde historie en een overkoepelend voldoende democratisch systeem met een open debat. Deze moet als zodanig dus nog een grote groei doormaken en kan niet worden afgedwongen met een beroep op financiële rampspoed wanneer die solidariteit niet op tijd wordt tentoongespreid.

Het zal moeilijk blijken om solidariteit binnen de EU te cultiveren. Zelfs wanneer er wel een (dunne) variant van loyaliteit tussen Europese burgers kan groeien, zal deze nog regelmatig conflicteren met de dikkere loyaliteit die gevoeld wordt jegens landgenoten. Maar wanneer de democratische basis van de EU sterker is en Europese burgers meer bereid zijn ook in het algemeen belang van de EU te denken, zullen deze conflicten niet meer zo pijnlijk zijn.

Zowel op binnenlands als op Europees niveau zouden een aantal maatregelen genomen kunnen worden die de solidariteit in ieder geval zouden kunnen bevorderen. Op het niveau van de binnenlandse politiek is het van belang dat ook Europese medeburgers worden behandeld als legitieme politieke tegenstanders. "Toetreding tot de EU zien sommige landen als ongelimiteerde toegang tot een flappentap. In Roemenië lachen ze zich suf om al die domme Hollanders die blijven gireren, in Griekenland nemen ze nog een ouzootje met dank aan Henk en Ingrid, in Bulgarije zijn ze maar wat blij dat hun zigeuners verhuizen naar onze straten" is een directe quote uit het verkiezingsprogramma van de PVV (2012: 13). Daarnaast bestempelde het verkiezingsprogramma de Europese Unie als een "ondemocratische superstaat" en haar belangrijkste politici als "multiculti-eurocraten", "ongekozen bureaucraten" en "apparatjiks" (ibid.: 12-3). Deze manier van praten leidt tot een antagonistisch vijandbeeld, niet tot een beeld van legitieme tegenstanders binnen een gemeenschappelijk kader. Ook het wijzen naar 'kwaadaardige' Europese regelgeving wanneer op

binnenlands gebied pijnlijk beleid moet worden uitgevoerd (Resman 2012) moet gestopt worden wanneer men van burgers wil verlangen dat zij de EU accepteren als legitiem politiek kader en mede-Europeanen zien als medeburgers.

Op Europees niveau moeten burgers veel meer de kans krijgen om met hun Europese medeburgers in debat te treden over onderwerpen die hen allen aangaan. Dat helpt bij het herkennen van de relevante punten die spelen op Europees vlak maar ook het her- en erkennen van elkaar als medeburgers, legitieme tegenstanders in de politieke arena. De legitimisering van het Europese debat houdt bijvoorbeeld ook een striktere scheiding van de macht in, waarbij gedacht kan worden aan het toekennen van meer uitvoerende macht aan de Europese Commissie en het houden van de wetgevende macht bij het Europees Parlement. Het invoeren van Europese kieslijsten, in plaats van getrapte kieslijsten per land, zou daar ook bij kunnen helpen. De Europese Unie zou dan een nieuw podium binnen de publieksdemocratie kunnen worden waarop het theater van de politiek zich afspeelt en waarop Europese politici hun visie op het correct vertalen van het algemeen (Europees) belang in termen van concreet beleid tentoon kunnen spreiden.

Literatuurlijst

Aarts, K. and Thomassen, J. (2008), "Dutch Voters and the Changing Party Space 1989 – 2006", *Acta Politica*, 43 (2), pp. 203-234

Adriaansen, M.L. en van Praag, P. (2006), "Hoe systematisch zijn partijen op zoek naar hun kiezers? Politieke doelgroepmarketing bij de verkiezingen van 2002", *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen: Universiteitsdrukkerij

Agence France-Presse (2010, 24/01) "'I am the people, ' Chavez tells followers ahead of polls", *The Sydney Morning Herald*, via <http://news.smh.com.au/breaking-news-world/i-am-the-people-chavez-tells-followers-ahead-of-polls-20100124-mryf.html>, gevonden op 03/07/2012

Akker, P. van den (2012, 12/07), "'Kloof tussen burger en politiek steeds groter'", *BNR Nieuwsradio*, via <http://www.bnr.nl/topic/politiek/929520-1207/kloof-tussen-burger-en-politicus-steeds-groter>, gevonden op 01/09/2012

Andeweg, R. and Thomassen, J. (2005), "Modes of Representation: Towards a New Typology", *Legislative Studies Quarterly*, 30 (4), pp. 507-528

Andeweg, R. en Thomassen, J. (2011), *Van afspiegelen naar afrekenen. De toekomst van de Nederlandse democratie*, Leiden: Leiden University Press

Ankersmit, F. (2002, 29/03), "Fortuyn product van verveling", *NRC Handelsblad*, via http://vorige.nrc.nl/geslotendossiers/balans_van_paars/opinie_discussie/article1608125.ece, gevonden op 18/05/2002

Bentham, J. (1843), ed. John Bowring, *The Works of Jeremy Bentham, vol. 9 (Constitutional Code)*, Book II, Ch. IV "Authorities", via Online Library of Liberty, http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=1999&chapter=131435&layout=html&Itemid=27, gevonden op 14/04/2012

Beunders, H. (2011), "De terugkeer van de klassenstrijd", in Centrum voor Parlementaire Geschiedenis Nijmegen (ed.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011: Waar visie ontbreekt, komt het volk om*, Amsterdam: Boom

Bovens, M. (2011), "Populistische partijen en de kloof tussen hoger en lager opgeleiden", *Koninklijk Nederlands Instituut voor de Wetenschappen*, via http://www.knaw.nl/Content/Internet_KNAW/actueel/bestanden/110314_Populisme_Bovens.pdf, gevonden 18/08/2012

Blommaert, J. (2007), *De crisis van de democratie: Commentaren op actuele politiek*, Berchem: drukkerij EPO

Brink, G. van den (1996), *Onbehagen in de politiek*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek / De Balie

Bruijn, F. de (2012, 03/06), "Obama geeft Europa de schuld voor problemen", *BNR Nieuwsradio*, via <http://www.bnr.nl/meernieuws/119614-1206/obama-geeft-europa-de-schuld-voor-problemen>, gevonden op 28/06/2012

Caney, S. (2005), *Justice beyond Borders: A global political theory*, Oxford: Oxford University Press

Centraal Bureau voor de Statistiek (2008), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006: Opzet, uitvoering en resultaten*, via <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/7E4C461D-2893-485A-8098-E487B053F54B/0/2006g62pub.pdf>, gevonden op 18/06/2012

Cohen, J. and Sabel, C. (2006), "Global Democracy?", *NYU Journal of International Law and Politics*, 37 (4), pp. 763-797

Daemen, H.H.F.M. en Thomassen, J.J.A. (1993), "Afstand tussen burgers en overheid", in Tjeenk Willink, H.D. (ed.), *Overheidsbeleid*, Alphen aan den Rijn: Netherlands Institute of Government

Dekker, H., Schyns, P. en Nuus, M. (2005), "Politiek Cynisme", *Kennislink*, via <http://www.kennislink.nl/publicaties/politiek-cynisme>, gevonden op 18/05/2012

Disch, L. (2008), *Representation "Do's and Don'ts": Hanna Pitkin's The Concept of Representation*, <http://www2.univ-paris8.fr/scpo/lisadisch.pdf>, gevonden op 14/04/2012

Dovi, S. (2011ed.), "Political Representation", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/political-representation/>, gevonden op 14/03/2012

Elden, S. (2005) "Missing the point: globalization, deterritorialization and the space of the world", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30 (1), pp. 8-19

Elsevier redactie (2005, 02/06), "Kamer bespreekt kloof tussen politiek en burger", *Elsevier*, via <http://www.elsevier.nl/web/1034015/Dossiers/Referendum-Europese-Grondwet/Crisis-rond-de-begroting/Kamer-bespreekt-kloof-tussen-politiek-en-burger.htm>, gevonden op 14/04/2012

Frissen, P. (2009, 12/12), "Tussen politiek leider en burger hoort een kloof te zijn", *NRC Handelsblad*, via <http://www.twynstraguddeblog.nl/files/nh-tussen-politiek-leider-en-burger-hoort-een-kloof-te-zijn-1.pdf>, gevonden op 18/04/2012

Fukuyama, F. (1989), "The end of history?", *The National Interest*, 16, pp. 3-18

Gunsteren, H. van en Andeweg, R. (1994), *Het Grote Ongenoegen: over de kloof tussen burger en politiek*, Haarlem: Aramith Uitgevers

Hajer, M. (2009), *Authoritative Governance: Policy-making in the Age of Mediatization*, Oxford: Oxford University Press

Hawkins, K.A. (2009), "Is Chávez Populist? Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective", *Comparative Political Studies*, 42 (8), pp. 1042-1067

Held, D. (1995), *Democracy and the Global Order – From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Cambridge: Polity Press

Hendriks, F. (2002), "Representatieve Politiek in de Netwerksamenleving: Problemen en Perspectieven", *Bestuurskunde*, 11 (7), pp. 265-279

Heywood, A. (2000), *Key Concepts in Politics*, New York NY: Palgrave

- Jonge, Mr. A.A. de (1968), *Crisis en Critiek der Democratie*, Assen: van Gorcum & Comp. N.V.
- Kemenade, L. van (2007, 06/09), "Wilders: Vogelaar is knettergek geworden", *Elsevier*, via <http://www.elsevier.nl/web/10137850/Nieuws/Politiek/Wilders-Vogelaar-is-knettergek-geworden.htm>, gevonden op 17/09/2012
- Koch, K. (2001, 18/08), "Melkert kan rustig slapen", *Trouw*, via <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2486259/2001/08/18/Melkert-kan-rustig-slapen.dhtml>, gevonden op 18/08/2012
- Krapohl, S. (2007), *Input or Output? How to Legitimise Supranational Risk Regulation*, <http://regulation.upf.edu/ecpr-07-papers/vkrapohl.pdf>, gevonden op 02/03/2012
- Lefort, C. (1986), *The Political Forms of Modern Society – Bureaucracy, Democracy and Totalitarianism*, Cambridge: Polity Press
- Lefort, C. (1992ed), *Het Democratisch Tekort – Over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*, Amsterdam: Uitgeverij Boom
- Lucardie, P. (2010), "Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Vlaanderen en Nederland", *Res Publica, Revue de l'Institut Belge de Science Politique*, 52 (2), pp. 149-172
- Manin, B. (1997), *The Principles of Representative Government*, Cambridge: Cambridge University Press
- Manin, B., Przeworski, A. and Stokes, S. (1999), "Elections and Representation", in Manin, B., Przeworski, A. and Stokes, S. (eds.) (1999), *Democracy, Accountability and Representation*, New York NY: Cambridge University Press
- Mansbridge, J. (2003), "Rethinking Representation", *American Political Science Review*, 97 (4), pp. 515-528
- Meer, T. van der (2012), "De kiezer is niet gek", *Universiteit van Amsterdam: De Bedreigde Kiezer*, via <http://www.bedreigdedemocratie.nl/2012/01/23/de-kiezer-is-niet-gek/#more-560>, gevonden op 16/06/2012
- Meer, T. van der, Elsas, E. van, Lubbe, R., Brug, W. van den (2012), *Kieskeurige Kiezers, een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse Kiezers 2006-2010*, via <http://home.medewerker.uva.nl/t.w.g.vandermeer/page3.html>, gevonden op 18/06/2012
- Meyer, T. and Hinchman, L. (2003), *Media Democracy: How the Media Colonize Politics*, Oxford: Polity Press
- Mongardini, C. (1987), "Crisis and Transformation of Political Representation in Western Europe", in Köchler, H. (ed.), *The Crisis of Representative Democracy*, Frankfurt am Main: Verlag Peter Lang
- Mouffe, C. (2000), *The Democratic Paradox*, London: Verso Books
- Mouffe, C. (2005), *On the Political*, London: Routledge
- Mudde, C. (2004), "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39 (4), pp. 542-563

- Näsström, S. (2003), "What globalization overshadows", *Political Theory*, 31 (6), pp. 808-834
- Näsström, S. (2006), "Representative Democracy as Tautology – Ankersmit and Lefort on Representation", *European Journal of Political Theory*, 5 (3), pp. 321-342
- Näsström, S. (2007), "The Legitimacy of the People", *Political Theory*, vol. 35 no. 5, pp. 624-658
- Nie, N.H., Verba, S. and Petrocik, J. (1979), *The Changing American Voter*, Replica Books
- Noijen, L. van, Kleinnijenhuis, J. and Oegema, D. (2008), "Loss of Parliamentary Control Due to Mediatization and Europeanization: A Longitudinal and Cross-Sectional Analysis of Agenda Building in the United Kingdom and the Netherlands", *British Journal of Political Science*, 38 (3), pp. 455-478
- Parkinson, J. (2005), "Rickety bridges: using the media in deliberative democracy", *British Journal of Political Science*, 36 (1), pp. 175-183
- Partij voor de Vrijheid (2012), *De agenda van hoop en optimisme – Een tijd om te kiezen, PVV 2010-2015*, via http://www.pvv.nl/images/stories/Webversie_VerkiezingsProgrammaPVV.pdf, gevonden op 06/07/2012
- Peeperkorn, M. en Remarque, P. (2005, 02/05), "Kloof tussen burger en politiek wreekt zich", *Volkskrant*, via <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2824/Politiek/article/detail/683537/2005/06/02/Kloof-tussen-burger-en-politiek-wreekt-zich.dhtml>, gevonden op 14/04/2012
- Pitkin, H. (1967), *The Concept of Representation*, Berkeley CA: University of California Press
- Plotke, D. (1997), "Representation is Democracy", *Constellations*, 4 (1), pp. 19-33
- Rancière, J. (1991), *Disagreement: Politics and Philosophy*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Resman, N. (2012, 10/09), "We moeten wel bezuinigen, daar komen we niet onderuit", *deredactie.be*, via <http://www.deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.1423178>, gevonden op 24/10/2012
- Rorty, R. (1989), *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press
- Rorty, R. (1989(2)), "Solidarity or Objectivity?" in Krausz, M. (ed.), *Relativism: Interpretation and Confrontation*, Notre Dame: University of Notre Dame Press
- Rorty, R. (1997), "Justice as a larger loyalty", *Ethical Perspectives*, 4 (2), pp. 139-151
- Rosanvallon, P. (2000), *The New Social Question: rethinking the welfare state*, Princeton NJ: Princeton University Press
- Rosanvallon, P. (2006), *Democracy Past and Future*, New York: Columbia University
- Rousseau, J.J. (1987ed), *On The Social Contract*, Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company
- Rummens, S. (2009), "Democracy as a Non-Hegemonic Struggle? Disambiguating Chantal Mouffe's Agonistic Model of Politics", *Constellations*, 16 (3), pp. 377-391

- Rummens, S. (2011), "Staging Deliberation. The Role of Representative Institutions in the Deliberative Democratic Process", *Journal of Political Philosophy*, 20 (1), pp. 23-44
- Saward, M. (2003), "Representative and Direct Democracy", in Axtmann, R. (ed.), *Democratic Politics – an introduction*, London: Sage Publications
- Saward, M. (2006), "The Representative Claim", *Contemporary Political Theory*, 5 (3), pp. 297-318
- Scheler, M. (1973ed.), *Formalism in Ethics and a Non-Formal Ethics of Value*, Evanston, IL: Northwestern University Press
- Scheuerman, William, "Globalization", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), via <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/globalization>, gevonden op 13/06/2012
- Schie, P.G.C. van (2002), "Inleiding", in Schie, P.G.C. van (ed.), *Het democratisch tekort: Interpretaties en remedies*, Den Haag: Prof. Dr. B.M. Teldersstichting
- Schumpeter, J.A (1994), *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londen: George Allen & Unwin (Publishers) Ltd.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2012), "Burgerperspectieven 2012|1", *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, SCP Nederland
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2012), "Burgerperspectieven 2012|2", *Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, SCP Nederland
- Telegraaf (2012, 13/09), "Jolande Sap vooral oog voor anderen", *Telegraaf*, via http://www.telegraaf.nl/binnenland/verkiezingen2012/12937021/___Verlies_PVV_fantastisch___html, gevonden op 14/10/2012
- Thomassen, J. (2010), "De Permanente Crisis van de Democratie", *Afscheidsrede Universiteit Twente*, via http://www.utwente.nl/academischeplechtigheden/afscheidscolleges/afscheidsboekjes/afscheidsboekje_thomassen.pdf, gevonden op 18/06/2012
- Thompson, J.B. (1986), "Editor's Introduction", in Lefort, C. (ed.), *The Political Forms of Modern Society – Bureaucracy, Democracy and Totalitarianism*, Cambridge: Polity Press
- Vandeputte, S. (2012, 12/09), "Visie van struisvogel, ruggegraat van mossel", *Deredactie.be*, via http://www.deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/NederlandseVerkiezingen/120912_Debat_verkiezingen_Nederland, gevonden op 15/09/2012
- Volkscrant redactie (1995, 12/12), "'Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij ook een bevrijdende ervaring' PvdA moet van Kok naar het politieke midden", *Volkscrant*, via <http://www.volkscrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/408979/1995/12/12/Het-afschudden-van-ideologische-veren-is-voor-een-politieke-partij-ook-een-bevrijdende-ervaring-PvdA-moet-van-Kok-naar-het-politieke-midden.dhtml>, gevonden op 18/08/2012
- Wansink, H. (2004), *De Erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, Amsterdam: Meulenhoff

Weezel, M. van en Broer, T. (2009, 25/04), "Dubbelinterview Hans van Mierlo en Alexander Pechtold", *Vrij Nederland*, via <http://www.vn.nl/Archief/Artikel-Politiek/Dubbelinterview/Hans-van-Mierlo-en-Alexander-Pechtold.htm>, gevonden op 13/09/2012

Weymans, W. (2005), "Freedom through Political Representation: Lefort, Gauchet and Rosanvallon on the Relationship between State and Society", *European Journal of Political Theory*, 4 (3), pp. 263-279

Whelan, F.G. (1983), "Prologue: Democratic Theory and the Boundary Problem", in Pennock, R.J. & Chapman, J.W. (eds.), *Liberal Democracy*, New York NY: New York University Press

Wilders, G. (2012), *Spreektekst Geert Wilders, Tilburg*, via <http://pvv.nl/index.php/component/content/article/36-geert-wilders/2951-spreektekst-geert-wilders-tilburg>, gevonden op 24/10/2012